

**MAATSCHAPPELIJKE VORMING
NEDERLANDS
PROJECT ALGEMENE VAKKEN
DERDE LEERJAAR DERDE GRAAD BSO**

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

VVKSO – BRUSSEL D/2014/7841/034
vervangt het leerplan D/2006/0279/019
vanaf 1 september 2014

Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs
Guimardstraat 1, 1040 Brussel

Inhoud

1	Beginsituatie.....	4
2	Uitgangspunten	5
3	Taalbeleid: aandacht voor instructietaal en lesstructuur.....	8
4	Leerlijn.....	9
5	Leerplandoelen	19
6	Minimale materiële vereisten.....	22
6.1	Infrastructuur	22
6.2	Uitrusting	22
7	Leerlijnen uitbouwen: pedagogisch-didactische ondersteuning	24
7.1	Informatieverwerving en -verwerking	25
7.2	Probleemoplossend denken	32
7.3	Individueel werk en groepswork	37
7.4	Maatschappelijke participatie	41
8	Evaluatie	51
9	Ideeën fiches.....	53
10	Bronnen.....	103
11	Relatie eindtermen en leerplandoelen.....	105
12	Bronnen.....	109

In de basisvorming van het derde leerjaar van de derde graad bso zijn er 4 lestijden Project Algemene Vakken (PAV) of 2 lestijden Nederland en 2 lestijden Maatschappelijke Vorming (MAVO) opgenomen. Dit leerplan is bestemd voor de leraar Nederland en/of MAVO als voor de leraar PAV. Er is de voorkeur aan gegeven om het geïntegreerde karakter van de eindtermen PAV te behouden zodat er goede afstemming kan plaatsvinden tussen beide vakken wat doelen en inhoud betreft. Om die afstemming te optimaliseren verdient het aanbeveling de vier lestijden door één leraar te laten geven.

Dit is een jaarleerplan. De leerplandoelen moeten bereikt zijn op het einde van het derde leerjaar van de derde graad.

Voor MAVO en Nederlands werden geen aparte eindtermen ontwikkeld. De eindtermen PAV van het derde leerjaar van de derde graad zijn in de leerplandoelen opgenomen.

1 Beginsituatie

De leerlingen die starten in het derde leerjaar van de derde graad van het bso, zijn in het bezit van:

- of een studiegetuigschrift van het tweede leerjaar van de derde graad;
- of een diploma secundair onderwijs.

Toch blijft de groep heterogeen, omdat:

- leerlingen instromen vanuit het tso of kso;
- leerlingen instromen vanuit andere scholen;
- leerlingen reeds één of meerdere jaren hoger onderwijs volgden;
- leerlingen reeds één of meerdere jaren werkten.

2 Uitgangspunten

❖ *Organisatie*

Eén leraar geeft het volledige pakket. Dit biedt meer kansen tot geïntegreerd werken en het opbouwen van een vertrouwensrelatie met de leerlingen.

De samenstelling van de groepen PAV is sterk afhankelijk van het schoolbeleid, de schoolpopulatie, de ligging en de grootte van de school. Het is noodzakelijk te werken met kleine klassengroepen om in te kunnen spelen op individuele verschillen tussen leerlingen om projectmatig werken mogelijk te maken. Een klassengroep telt optimaal 12 tot 16 leerlingen. Zonder deze mogelijkheid kan het leerplan moeilijk worden gerealiseerd. Een eerder beperkte klasgroep bevordert de mogelijkheid tot differentiatie en begeleiding in functie van de individuele leerling.

De uren PAV komen op het lessenrooster zinvol gegroepeerd voor om aan een opdracht te kunnen doorwerken en om allerlei activiteiten gemakkelijker te laten verlopen. Blokken van 2 lessen worden als het meest zinvol ervaren.

Het aanbod van de leerplandoelen vraagt een soepele planning gespreid over het schooljaar of over afgebakende tijdseenheden (een maand, een trimester, ...). Deze planning laat voldoende ruimte om in te spelen op de groep en op de actualiteit.

❖ *In Project Algemene Vakken ontwikkelen de leerlingen vaardigheden en attitudes om adequaat en zinvol te functioneren in de onmiddellijke leefomgeving en ten aanzien van een wereldbetrokkenheid.*

PAV begeleidt de leerlingen in hun individuele persoonlijkheidsontwikkeling en in hun sociale vorming. Maatschappelijke zelfredzaamheid staat centraal. Doel is dat leerlingen adequaat kunnen optreden en handelen in de context van hun persoonlijke leven, hun beroepsleven en hun deelname aan de multiculturele samenleving.

Een interactieve aanpak is hierbij belangrijk. Leerlingen leren hun problemen niet te isoleren en om te gaan met de diversiteit binnen de groep. Zij leren op een verantwoorde en verantwoordelijke manier functioneren en ontwikkelen sociaal relevante attitudes, goede leer- en leefgewoonten en zelfvertrouwen. De leerlingen worden gestimuleerd tot persoonlijke groei en weerbaarheid met waardering en respect voor anderen en voor zichzelf. Regelmatig ingebouwde reflectiemomenten spelen bewust op dit groeiproces in.

PAV verwerkt inhouden als één geheel, net zoals leerlingen de realiteit van het leven ervaren. Integratie van leerinhouden bevordert een efficiënte transfer. Het leren vertrekt vooral van het handelen in concrete situaties. Zo komen leerlingen tot begripsvorming. De leraar speelt in grote mate in op deze praktische intelligentie. Op die manier vergroot de interesse voor en het inzicht in mens en maatschappij.

❖ **Project Algemene Vakken schept ruimte om te werken aan een vertrouwensrelatie met de leerlingen**

In PAV krijgt de leraar onder andere door de keuze van de thema's en door de begeleidende aanpak kansen om te werken aan een vertrouwensrelatie met de leerlingen. Dit is voor leerlingen een belangrijke voorwaarde om gemotiveerd te werken aan hun eigen leerproces.

❖ **Project Algemene Vakken wordt projectmatig en thematisch opgebouwd.**

Dit leerplan legt geen thema's of inhouden op. Thema's en inhouden zijn een middel om de leerplandoelen geïntegreerd aan bod te laten komen voor zover ze functioneel zijn. Dit leerplan kiest niet voor een hoeveelheidsdidactiek, maar voor een goed geselecteerd geheel van functionele doelen. Een thema wordt het best niet te lang gespreid in de tijd zodat de motivatiespanning van de leerlingen en hun betrokkenheid niet verloren gaat.

PAV sluit aan bij de leefwereld van de leerlingen, binnen en buiten de school, met aandacht voor hun interesses, suggesties en behoeften. Daardoor kan de leraar maximaal inspelen op de actualiteit en op de belangstelling, de noden en de verwachtingen van de klassengroep en van de individuele leerling. Zelfredzaamheid van de leerlingen is een prioritair doel. De leraar bouwt activiteiten in om de leerplandoelen en de leerinhouden levensecht aan te bieden

Van de tweede graad naar het derde leerjaar van de derde graad groeien de autonomie en de inspraak van de leerlingen. In overleg met de leraar en de klassengroep krijgen zij een stelselmatig grotere inbreng bij het bepalen van thema's en leerinhouden. Een projectmatige open onderwijsleersituatie biedt hiertoe alle kansen. De regie ligt in handen van de leraar. Soms geeft hij voorrang aan de behoeften van het individu of van de klassengroep, soms kiest hij ervoor om die behoeften te verruimen. Het is in ieder geval belangrijk om duidelijke doelen voorop te stellen, die aan de leerlingen kenbaar te maken en met hen te bespreken. Dit vraagt transparante communicatie in een voor de leerlingen begrijpbare taal.

Differentiatie komt tegemoet aan de heterogeniteit van de klassengroep. De leraar kan verschillende accenten leggen wat betreft leerinhouden, de snelheid van verwerking, de mate van zelfstandigheid die van de leerling wordt gevraagd, de aard en de complexiteit van de opdrachten, ... Differentiatie is daarom geen synoniem van individuele leertrajecten. Het begeleid groepsproces draagt wezenlijk bij tot de vorming van de leerlingen. Uitgangspunt is het respect voor het unieke en de eigenheid van iedere persoon.

❖ **Vakgroepwerking**

Om een optimale vorming van de leerlingen mogelijk te maken is teamwork absoluut noodzakelijk. De uitgewerkte ideeën kunnen hiervoor aan de basis liggen. Samen met collega's kunnen nieuwe didactische werkvormen en methodieken worden ontwikkeld, uitgetest en bijgestuurd. De vakgroep ontwikkelt thema's en projecten, werkt een planning en leerlijnen uit. Er wordt gezocht naar optimale en doelgerichte evaluatie.

Als leraar is het belangrijk om hierbij kritisch te staan ten overstaan van zichzelf en om individuele verantwoordelijkheid op te nemen ten aanzien van collega's.

❖ ***Project Algemene Vakken in een ruimere context***

PAV omvat basisdoelen en basisinhouden voor alle studierichtingen. Ze kunnen didactisch worden ingekleurd naar de leef- en leersituatie van de leerlingengroep. De inkleuring kan tot uiting komen in voorbeelden, in tekst-materiaal, in het niveau van beheersing, ... Het is wezenlijk om als leraar PAV een duidelijk zicht te hebben op de studierichtingscontext van de leerlingen. Vakoverschrijdend overleg over inhouden en accenten binnen bepaalde thema's is belangrijk. De PAV-leraar kan de leraren van het andere vak ondersteunen door met hen te communiceren over de aangeleerde strategieën, gehanteerde hulpmiddelen en stappenplannen,...

Het leerplan biedt voldoende mogelijkheden om met andere vakken gezamenlijke activiteiten uit te bouwen zoals projectdagen of –weken, voorbereiden en uitwerken van bedrijfsbezoeken, ...

❖ ***Werkvormen en methodieken***

Wisselende activerende werkvormen en samenwerkend leren verhogen de betrokkenheid van de leerlingen. Hun concrete inbreng en motivatie worden optimaal gestimuleerd. De didactische wenken en de ideeën fiches bieden inspiratie.

3 **Taalbeleid: aandacht voor instructietaal en lesstructuur**

Leren en denken gebeurt in taal. Als we 'goed' onderwijs willen voor allen, is het belangrijk om in alle vakken aandacht te besteden aan taal.

Om de taalvaardigheid van leerlingen te bevorderen, kan de leraar ondermeer:

- de voorkennis van de leerling activeren;
- zorgen voor een duidelijke en transparante lesstructuur;
- aanschouwelijk werken met authentiek of levensecht materiaal;
- voldoende aandacht besteden aan schooltaalwoorden;
- leerlingen vanuit een functionele opdracht regelmatig met tekstmateriaal aan de slag laten gaan;
- de invuldidactiek te verlaten door leerlingen ook opdrachten te geven waarin ze (beperkte) teksten moeten produceren, hetzij mondeling of schriftelijk;
- de eigen instructietaal verzorgen, zowel in lessen, opdrachten als bij evaluatie.

Daarnaast kan een leraar gebruik maken van de didactiek van taalgericht vakonderwijs waarin naast vakdoelen ook telkens expliciet taaldoelen gesteld worden. Vak- en taaldoelen worden tegelijkertijd ontwikkeld via onderwijs dat contextrijk is, vol interactiemogelijkheden zit en waarbinnen de nodige taalsteun geboden wordt.

4 Leerlijn

De leerplandoelstellingen worden vanuit 4 leerlijnclusters opgebouwd:

- informatie verzamelen en verwerken;
- probleemoplossend denken;
- individueel werk en groepswerk;
- maatschappelijke participatie.

Algemene Vakken Deze leerlijnclusters vormen **geen afzonderlijke didactische eenheden**. Ze dienen ter ondersteuning van graadoverschrijdende vakgroepwerking en van de individuele leraar. Ze hebben hun weerslag op het didactisch handelen, op aangeboden materiaal en werkvormen, op een gradueel groeiende zelfstandigheidsdidactiek en op de daaraan gekoppelde evaluatiemethodieken.

	PAV 2de graad bso	PAV 3de graad bso	PAV-Mavo-Nederlands 3de l3 3de graad bso
INFORMATIEVERWERVING EN -VERWERKING	<p>1 Onder begeleiding en in concrete situaties relevante en toegankelijke informatie vinden en selecteren uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> • gesproken teksten; • geschreven teksten; • beeldmateriaal; • ICT-bronnen; • tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten. 	<p>1 Zelfstandig en in concrete situaties relevante en toegankelijke informatie vinden en selecteren uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> • gesproken teksten; • geschreven teksten; • beeldmateriaal; • ICT-bronnen; • tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten. 	<p>1 Zelfstandig en in concrete situaties maatschappelijk relevante informatie vinden en selecteren uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> • diverse tekstsoorten; • beeldmateriaal; • ICT-bronnen en ICT-toepassingen; • kwantitatieve gegevens uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten.
		<p>2 Over de gevonden informatie reflecteren.</p> <ul style="list-style-type: none"> • informatie uit gesproken teksten; • informatie uit geschreven teksten; • informatie uit beeldmateriaal; • informatie uit ICT-bronnen; • informatie uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten. 	<p>2 Zelfstandig en in concrete situaties maatschappelijk relevante informatie kritisch beoordelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • essentie uit schriftelijk materiaal; • essentie uit mondeling materiaal; • essentie uit beeldmateriaal; • essentie uit ICT-bronnen; • kwantitatieve gegevens uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten.
		<p>3 De gevonden informatie evalueren.</p> <ul style="list-style-type: none"> • informatie uit gesproken teksten; • informatie uit geschreven teksten; • informatie uit beeldmateriaal; • informatie uit ICT-bronnen; • informatie uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten. 	
	<p>2 Onder begeleiding en in concrete situaties relevante en toegankelijke informatie gebruiken.</p> <ul style="list-style-type: none"> • concrete informatie uit gesproken teksten; • concrete informatie uit geschreven teksten; • concrete informatie uit beeldmateriaal; • concrete informatie uit ICT-bronnen; • concrete informatie uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten. 	<p>4 Zelfstandig en in concrete situaties relevante en toegankelijke informatie mondeling en schriftelijk gebruiken.</p> <ul style="list-style-type: none"> • essentie uit gesproken teksten; • essentie uit geschreven teksten; • essentie uit beeldmateriaal; • essentie uit ICT-bronnen; • concrete informatie uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten. 	<p>3 Zelfstandig en in concrete situaties maatschappelijk relevante informatie vergelijken en integreren:</p> <ul style="list-style-type: none"> • essentie uit mondeling materiaal; • essentie uit schriftelijk materiaal; • essentie uit beeldmateriaal; • essentie uit ICT-bronnen; • essentie uit twee of meer computerprogramma's; • kwantitatieve gegevens uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten.

	PAV 2de graad bso	PAV 3de graad bso	PAV- Mavo – Nederlands 3e lJ 3de graad bso
INFORMATIEVERWERVEN EN -VERWERKEN			<p>4 Zelfstandig en in concrete situaties maatschappelijk relevante informatie efficiënt toepassen en gebruiken:</p> <ul style="list-style-type: none"> • essentie uit mondeling materiaal; • essentie uit schriftelijk materiaal; • essentie uit beeldmateriaal; • essentie uit ICT-bronnen; • kwantitatieve gegevens uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten.
	<p>3 Onder begeleiding en in concrete situaties mondeling en schriftelijk informatie inwinnen en meedelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • formele informatie; • informele informatie. 	<p>5 Zelfstandig en in concrete situaties mondeling en schriftelijk informatie inwinnen en meedelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • formele informatie; • informele informatie. 	<p>5 Beknopt en duidelijk rapporteren:</p> <ul style="list-style-type: none"> • mondeling; • schriftelijk; • grafisch.
			<p>6 * Bij het verwerven en verwerken van informatie rekening houden met ethische en deontologische principes:</p> <ul style="list-style-type: none"> • auteursrecht; • het recht op privacy; • de beveiliging van ICT-bronnen; • de publicatie van cijfergegevens.
	<p>4 Onder begeleiding analoge of digitale hulpmiddelen gebruiken om de communicatie en het taalvaardig handelen te optimaliseren, zoals:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een verklarend woordenboek; • een spellingwijzer; • een schrijfkader of standaard tekststructuur; • een spreekkader of standaard tekststructuur; • software; • aangeboden ondersteunend visueel materiaal; • lay-out. 	<p>6 Zelfstandig analoge of digitale hulpmiddelen gebruiken om de communicatie en het taalvaardig handelen te optimaliseren, zoals:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een verklarend woordenboek; • een spellingwijzer; • een schrijfkader of standaard tekststructuur; • een spreekkader of standaard tekststructuur; • software; • aangeboden ondersteunend visueel materiaal; • lay-out. 	<p>7 Zelfstandig analoge of digitale hulpmiddelen gebruiken om de communicatie en het taalvaardig handelen te optimaliseren, zoals:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een verklarend woordenboek; • een spellingwijzer; • een schrijfkader of standaard tekststructuur; • een spreekkader of standaard tekststructuur; • software; • aangeboden ondersteunend visueel materiaal; • lay-out.

	PAV 2 ^{de} graad bso	PAV 3 ^{de} graad bso	PAV – Mavo – Nederlands 3 ^e lj 3 ^{de} graad bso
INFORMATIEVERWERVING EN -VERWERKING	5 Bij het luisteren en het lezen, indien nodig en onder begeleiding, volgende strategieën gebruiken : <ul style="list-style-type: none"> • gebruik maken van aangeboden beeldmateriaal; • gebruik maken van de context; • het leesdoel bepalen; • onduidelijke passages opnieuw lezen; • de vermoedelijke betekenis van transparante woorden afleiden; • de vermoedelijke betekenis van onbekende woorden uit de context afleiden. 	7 Bij het luisteren en het lezen, indien nodig, volgende strategieën gebruiken : <ul style="list-style-type: none"> • gebruik maken van aangeboden beeldmateriaal; • gebruik maken van de context; • het leesdoel bepalen; • onduidelijke passages opnieuw lezen; • de vermoedelijke betekenis van transparante woorden afleiden; • de vermoedelijke betekenis van onbekende woorden uit de context afleiden. 	8 Bij het luisteren en het lezen, indien nodig, volgende strategieën inzetten : <ul style="list-style-type: none"> • gebruik maken van aangeboden beeldmateriaal; • gebruik maken van de context; • het leesdoel bepalen; • onduidelijke passages opnieuw lezen; • de vermoedelijke betekenis van transparante woorden afleiden; • de vermoedelijke betekenis van onbekende woorden uit de context afleiden.
	6 *Zich bij het lezen en luisteren blijven concentreren , ondanks het feit dat men niet alles begrijpt.	8 *Zich bij het lezen en luisteren blijven concentreren , ondanks het feit dat men niet alles begrijpt.	9 *Zich bij het lezen en luisteren blijven concentreren , ondanks het feit dat men niet alles begrijpt.
	7 * Bereid zijn om eigen teksten na te kijken.	9 * Bereid zijn om eigen teksten na te kijken.	10 * Bereid zijn om eigen teksten na te kijken.
PROBEEEMPLOSSEND DENKEN	8 Onder begeleiding en in relevante concrete situaties wiskundige technieken en denkmethoden met behulp van elektronische hulpmiddelen toepassen : <ul style="list-style-type: none"> • de regel van drieën; • schematische voorstellingen; • ordeningsmodellen; • procentrekenen; • de schaal. 	10 Zelfstandig en in relevante concrete situaties wiskundige technieken en denkmethoden met behulp van elektronische hulpmiddelen toepassen : <ul style="list-style-type: none"> • de regel van drieën; • schematische voorstellingen; • ordeningsmodellen; • procentrekenen; • de schaal. 	
	9 Onder begeleiding en in relevante concrete situaties grootheden schatten, meten, berekenen en herleiden .	11 Zelfstandig en in relevante concrete situaties metingen en berekeningen uitvoeren .	

	PAV 2 ^{de} graad bso	PAV 3 ^{de} graad bso	PAV – Mavo – Nederlands 3 ^e lj 3 ^{de} graad bso
PROBLEEMOPLOSSEND DENKEN	<p>10 * Ingesteld zijn op:</p> <ul style="list-style-type: none"> • het inschatten van resultaten; • het controleren van bewerkingen en resultaten; • het vergelijken van oplossingen. 	<p>12 * Ingesteld zijn op:</p> <ul style="list-style-type: none"> • het inschatten van resultaten; • het controleren van bewerkingen en resultaten; • het vergelijken van oplossingen. 	
			<p>11 Zelfstandig een probleem onderkennen en omschrijven.</p> <p>12 Zelfstandig een probleem analyseren:</p> <ul style="list-style-type: none"> • beïnvloedende factoren achterhalen; • beïnvloedende factoren volgens belangrijkheid rangschikken; • relaties tussen de factoren aangeven. <p>13 Een gepaste oplossingsstrategie kiezen, plannen en uitvoeren.</p> <p>14 De uitvoering, het proces en het resultaat van de gevolgde oplossingsstrategie evalueren, bijsturen en optimaliseren.</p> <p>15 Bij het oplossen van een probleem rekening houden met maatschappelijke en ethische normen zoals:</p> <ul style="list-style-type: none"> • comfort; • veiligheid; • hygiëne; • privacy; • solidariteit; • respect, ...
INDIVIDUEEL WERK EN GROEPSWERK	<p>11 Onder begeleiding opdrachten van beperkte omvang en van relatief korte duur individueel realiseren via volgende stappen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de organisatie; • de uitvoering; • de reflectie; • de bijsturing. 	<p>13 Zelfstandig opdrachten individueel realiseren via volgende stappen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de planning; • de organisatie; • de uitvoering; • de reflectie; • de evaluatie; • de bijsturing. 	

	PAV 2 ^{de} graad bso	PAV 3 ^{de} graad bso	PAV – Mavo – Nederlands 3 ^e lj 3 ^{de} graad bso
INDIVIDUEEL WERK EN GROEPSWERK	12 Onder begeleiding opdrachten van beperkte omvang en van relatief korte duur in groep realiseren via volgende stappen : <ul style="list-style-type: none"> • het overleg; • de organisatie; • de uitvoering; • de reflectie; • de bijsturing. 	14 Zelfstandig opdrachten in groep realiseren via volgende stappen: <ul style="list-style-type: none"> • het overleg; • de planning; • de organisatie; • de uitvoering; • de reflectie; • de evaluatie; • de bijsturing. 	16 Om een doel te bereiken, met een team overleggen en onderhandelen over <ul style="list-style-type: none"> • aanpak; • taakverdeling; verantwoordelijkheid.
			17 Als teamlid de eigen taken volgens afspraak realiseren .
			18 Over eigen bijdrage, teamwerking, interactievaardigheden en groepsresultaat reflecteren .
			19 De eigen bijdrage, de teamwerking, de interactievaardigheden en het groepsresultaat evalueren en bijsturen .
			20 Over eigen bijdrage, teamwerking, interactievaardigheden en groepsresultaat verslag uitbrengen .
			21 * Bij het werken in team empathie, loyaliteit en wederzijds respect tonen .

	PAV 2 ^{de} graad bso	PAV 3 ^{de} graad bso	PAV- Mavo – Nederlands 3 ^e lj 3 ^{de} graad bso
MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE	13 De eigen mening en gevoelens uiten .	15 Mondeling argumenteren .	22 * Bereid zijn een eigen standpunt in te nemen, te nuanceren en te beargumenteren .
	14 Gepast ageren : <ul style="list-style-type: none"> • bewuste keuzes maken; • sociale en maatschappelijke leefregels, normen en gedrag respecteren; • formele en informele afspraken, regels en procedures volgen; • gepast taalgebruik hanteren; • hulp invoeren. 	16 *In dagelijkse situaties spontaan een veilige houding aannemen .	
	15 Het eigen dagelijkse leven organiseren .		
	16 In functie van vakantiewerk volgens de gangbare procedures solliciteren : <ul style="list-style-type: none"> • een formulier invullen; • een eenvoudig sollicitatiegesprek voeren. 	17 Relevante aspecten van sociale wetgeving en arbeidsrecht kennen .	
		18 Volgens de gangbare procedures solliciteren .	
	17 Onder begeleiding maatschappelijk relevante formulieren lezen, invullen en controleren .	19 Zelfstandig maatschappelijk relevante formulieren lezen, invullen, controleren en gebruiken .	
	18 Het eigen budget beheren : <ul style="list-style-type: none"> • verantwoord consumentengedrag; • bankieren. 	20 Het eigen budget beheren : <ul style="list-style-type: none"> • verantwoord consumentengedrag; • bankieren; • gezinsbudget. 	
	19 Zich situëren, oriënteren en verplaatsen door gebruik te maken van gepaste informatie.		
20 In functie van de leerlingen, de belangrijkste maatschappelijke voorzieningen en instellingen in de eigen regio situëren .	21 In functie van de leerlingen, de belangrijkste maatschappelijke voorzieningen, instellingen en mechanismen in de eigen regio verkennen en gebruiken .		

	PAV 2 ^{de} graad bso	PAV 3 ^{de} graad bso	PAV- Mavo – Nederlands 3 ^e l ^j 3 ^{de} graad bso
MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE	21 De grote lijnen van maatschappelijke structuren en mechanismen die het leven beheersen of beïnvloeden kennen .	22 *Reflecteren om de maatschappelijke weerbaarheid te verhogen: <ul style="list-style-type: none"> • bewuste en verantwoorde keuzes maken; • bewust en verantwoord consumentengedrag; • verantwoorde seksualiteit; • verschillende relatievormen; • zorg voor gezondheid en veiligheid van zichzelf en anderen; • verantwoordelijk verkeersgedrag • kritische benadering van de media. 	
	22 Aan de hand van concrete voorbeelden uit de eigen leefwereld verhelderen dat omgevingsfactoren en micro-organismen invloed hebben op de menselijke gezondheid zoals: <ul style="list-style-type: none"> • preventiemaatregelen; • SOA; • dagelijkse hygiëne; • invloed van de omgeving; • oog hebben voor eigen gezondheid en die van anderen. 	23 Aan de hand van voorbeelden weergeven dat erfelijke kenmerken van generatie op generatie worden overgedragen.	
	23 Illustreren dat het dagelijkse leven ingebed ligt tussen verleden en toekomst: <ul style="list-style-type: none"> • vanuit de actualiteit; • op basis van eigen ervaringen. 	24 Illustreren dat er verbanden bestaan tussen verleden, heden en toekomst: <ul style="list-style-type: none"> • vanuit de actualiteit; • op basis van eigen ervaringen. 	
	24 Onder begeleiding aspecten van het dagelijkse leven van mensen uit een andere tijd of op een andere plaats met het eigen leven vergelijken .	25 Culturele verschillen in het dagelijks leven van mensen herkennen en bespreken : <ul style="list-style-type: none"> • vanuit de actualiteit, • in de eigen leefwereld. 	

	PAV 2 ^{de} graad bso	PAV 3 ^{de} graad bso	PAV- Mavo – Nederlands 3 ^e l ^j 3 ^{de} graad bso
MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE		26 Wetenschappelijk onderbouwde argumenten voor biologische evolutie geven aan de hand van aangeboden bronmateriaal.	
	25 Onder begeleiding toepassingen en elementen uit de eigen leefwereld in verband brengen met natuurwetenschappelijke verschijnselen zoals: <ul style="list-style-type: none"> • het klimaat; • het weer; • energie; • stralingen; • ... 	27 Toepassingen en elementen uit de eigen leefwereld in verband brengen met natuurwetenschappelijke verschijnselen zoals: <ul style="list-style-type: none"> • het klimaat; • het weer; • energie; • stralingen; • ... 	
	26 Onder begeleiding concrete voorbeelden geven van natuurwetenschappelijke bijdragen tot een duurzame leefomgeving: <ul style="list-style-type: none"> • op lokaal niveau. • op globaal niveau. 	28 Met concrete voorbeelden aantonen hoe natuurwetenschappen bijdragen tot een duurzame leefomgeving: <ul style="list-style-type: none"> • op lokaal niveau; • op globaal niveau. 	
	27 Belangrijke wereldproblemen bondig omschrijven .	29 Belangrijke wereldproblemen herkennen en bespreken .	
	28 *Respect opbrengen voor: <ul style="list-style-type: none"> • het leefmilieu; • het historisch-cultureel erfgoed; • verschillen en gelijkenissen in leefwijze, waarden en normen. 	30 *Respect opbrengen voor: <ul style="list-style-type: none"> • het leefmilieu; • het historisch-cultureel erfgoed; • verschillen en gelijkenissen in leefwijze, waarden en normen. 	23 *Respect opbrengen voor: <ul style="list-style-type: none"> • het leefmilieu; • het cultuur-historisch erfgoed; • verschillen en gelijkenissen in leefwijze, waarden en normen.
		31 De mogelijkheden van culturele vrijetijdsbesteding verkennen .	24 *Cultuur leren waarderen .
	29 *Belangstelling tonen voor: <ul style="list-style-type: none"> • vormen van creatieve expressie; • jeugdliteratuur en poëzie. 	32 *Belangstelling tonen voor: <ul style="list-style-type: none"> • vormen van creatieve expressie; • jeugd- en adolescentenliteratuur en poëzie. 	25 *Belangstelling tonen voor: <ul style="list-style-type: none"> • vormen van creatieve en culturele expressie; • (adolescenten)literatuur en poëzie.

MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE	PAV 2 ^{de} graad bso	PAV 3 ^{de} graad bso	PAV- Mavo – Nederlands 3 ^e lj 3 ^{de} graad bso
	30 * <i>Bereidheid en durf tonen</i> om: <ul style="list-style-type: none"> te luisteren, te spreken, gesprekken te voeren en te schrijven; het taalgebruik te verzorgen. 	33 * <i>Bereidheid en durf tonen</i> om: <ul style="list-style-type: none"> te luisteren, te spreken, gesprekken te voeren en te schrijven; het taalgebruik te verzorgen. 	26 * <i>Bereidheid en durf tonen</i> om: <ul style="list-style-type: none"> te luisteren, te spreken, gesprekken te voeren en te schrijven; het taalgebruik te verzorgen.
		34 Mogelijkheden tot levenslang leren <i>verkennen</i> in functie van: <ul style="list-style-type: none"> persoonlijke ontwikkeling; beroepsmogelijkheden en beroepsvervolmaking; omscholing. 	27 Mogelijkheden tot levenslang leren <i>verkennen</i> in functie van: <ul style="list-style-type: none"> persoonlijke ontwikkeling; beroepsmogelijkheden en beroepsvervolmaking; omscholing.

5 Leerplandoelen

De vakgebonden eindtermen project algemene vakken zijn in de leerplandoelen opgenomen. De relatie leerplandoelen – eindtermen wordt vermeld in de eindtermenlijst in bijlage.

Voor attitudes wordt van de leraar verwacht dat hij ze met de leerlingengroep in voldoende mate nastreeft. Dit betekent een inspanningsverplichting, geen resultaatsverbintenis. Zij worden voorzien van een asterisk. De doelstellingen zijn doorlopend genummerd.

informatieverwerving en -verwerking	1 Zelfstandig en in concrete situaties maatschappelijk relevante informatie vinden en selecteren uit: <ul style="list-style-type: none"> • diverse tekstsoorten; • beeldmateriaal; • ICT-bronnen en ICT-toepassingen; • kwantitatieve gegevens uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten.
	2 Zelfstandig en in concrete situaties maatschappelijk relevante informatie kritisch beoordelen : <ul style="list-style-type: none"> • essentie uit schriftelijk materiaal; • essentie uit mondeling materiaal; • essentie uit beeldmateriaal; • essentie uit ICT-bronnen; • kwantitatieve gegevens uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten.
	3 Zelfstandig en in concrete situaties maatschappelijk relevante informatie vergelijken en integreren : <ul style="list-style-type: none"> • essentie uit schriftelijk materiaal; • essentie uit mondeling materiaal; • essentie uit beeldmateriaal; • essentie uit ICT-bronnen; • essentie uit twee of meer computerprogramma's; • kwantitatieve gegevens uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten.
	4 Zelfstandig en in concrete situaties maatschappelijk relevante informatie efficiënt toepassen en gebruiken : <ul style="list-style-type: none"> • essentie uit schriftelijk materiaal; • essentie uit mondeling materiaal; • essentie uit beeldmateriaal; • essentie uit ICT-bronnen; • kwantitatieve gegevens uit tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten.
	5 Beknopt en duidelijk rapporteren : <ul style="list-style-type: none"> • mondeling; • schriftelijk; • grafisch.
	6 *Bij het verwerven en verwerken van informatie rekening houden met ethische en deontologische principes: <ul style="list-style-type: none"> • auteursrecht; • het recht op privacy; • de beveiliging van ICT-bronnen; • de publicatie van cijfergegevens.

informatieverwerving- en verwerking	7 Zelfstandig analoge of digitale hulpmiddelen gebruiken om de communicatie en het taalvaardig handelen te optimaliseren, zoals: <ul style="list-style-type: none"> • een verklarend woordenboek; • een spellingwijzer; • een schrijfkader of standaard tekststructuur; • een spreekkader of standaard tekststructuur; • software; • aangeboden ondersteunend visueel materiaal; • lay-out.
	8 Bij het luisteren en het lezen, indien nodig, volgende strategieën inzetten : <ul style="list-style-type: none"> • gebruik maken van aangeboden beeldmateriaal; • gebruik maken van de context; • vragen om iets te herhalen; • het leesdoel bepalen; • onduidelijke passages opnieuw lezen; • de vermoedelijke betekenis van transparante woorden afleiden; • de vermoedelijke betekenis van onbekende woorden uit de context afleiden.
	9 *Zich bij het lezen en luisteren blijven concentreren , ondanks het feit dat men niet alles begrijpt.
	10 * Bereid zijn om eigen teksten na te kijken .
probleemoplossend denken	11 Zelfstandig een probleem onderkennen en omschrijven .
	12 Zelfstandig een probleem analyseren : <ul style="list-style-type: none"> • beïnvloedende factoren achterhalen; • beïnvloedende factoren volgens belangrijkheid rangschikken; • relaties tussen de factoren aangeven.
	13 Een gepaste oplossingsstrategie kiezen, plannen en uitvoeren .
	14 De uitvoering, het proces en het resultaat van de gevolgde oplossingsstrategie evalueren, bijsturen en optimaliseren .
	15 Bij het oplossen van een probleem rekening houden met maatschappelijke en ethische normen zoals: <ul style="list-style-type: none"> • comfort; • veiligheid; • hygiëne; • privacy; • solidariteit; • respect; • ...

individueel werk en groepswork	16 Om een doel te bereiken, met een team overleggen en onderhandelen over <ul style="list-style-type: none"> • aanpak; • taakverdeling; • verantwoordelijkheid.
	17 Als teamlid de eigen taken volgens afspraak realiseren .
	18 Over eigen bijdrage, teamwerking, interactievaardigheden en groepsresultaat reflecteren .
	19 De eigen bijdrage, de teamwerking, de interactievaardigheden en het groepsresultaat evalueren en bijsturen .
	20 Over eigen bijdrage, teamwerking, interactievaardigheden en groepsresultaat verslag uitbrengen .
	21 * Bij het werken in team empathie, loyaliteit en wederzijds respect tonen .
maatschappelijke participatie	22 * Bereid zijn een eigen standpunt in te nemen, te nuanceren en te beargumenteren .
	23 * Respect opbrengen voor <ul style="list-style-type: none"> • het leefmilieu; • het cultuur-historisch erfgoed; • verschillen en gelijkenissen in leefwijze, waarden en normen.
	24 * Cultuur leren waarderen .
	25 * Belangstelling tonen voor <ul style="list-style-type: none"> • vormen van creatieve en culturele expressie; • (adolescenten)literatuur en poëzie.
	26 * Bereidheid en durf tonen om: <ul style="list-style-type: none"> • te luisteren, te spreken, gesprekken te voeren en te schrijven; • het taalgebruik te verzorgen.
	27 Mogelijkheden tot levenslang leren verkennen in functie van <ul style="list-style-type: none"> • persoonlijke ontwikkeling; • beroepsmogelijkheden en beroepsvervolmaking; • omscholing.

6 Minimale materiële vereisten

Het is wenselijk een groeipad uit te tekenen voor de minimale materiële vereisten in het kader van een optimale realisatie van de leerplannen.

6.1 Infrastructuur

Noodzakelijk

De lessen worden gegeven in een degelijk uitgerust lokaal.

Dit lokaal heeft:

- verplaatsbare tafels en stoelen;
- een witbord met stiften of een krijtbord met krijt;
- magneetborden of prikboarden van voldoende grootte;
- afsluitbare opbergkasten. Daarin bevindt zich materiaal waarover de leerlingen voortdurend moeten kunnen beschikken, zoals hun eigen werkmateriaal.

6.2 Uitrusting

Noodzakelijk

Het lokaal is voorzien van:

- eenvoudige kaarten van België, Europa en de wereld: deze kaarten hangen permanent in het lokaal;
- wegenkaarten van België;
- stratenplannen;
- een tijdsband van voldoende grootte;
- wiskundig-didactisch basisinstrumentarium voor de leraar: lat, tekendriehoek, passer;
- een globe;
- een goed zichtbare klok;
- up-to-date multimediacomputers (één per 3 à 4 leerlingen) met de noodzakelijke software en internetverbinding;
- een beamer;
- een keuze aan recente atlassen;
- een keuze aan verklarende woordenboeken, waaronder beeldwoordenboeken;
- een keuze aan eenvoudige vertalende woordenboeken;

- de woordenlijst der Nederlandse taal;
- een eenvoudige zakrekenmachine per leerling;
- zinvolle naslagwerken;
- scharen, stiften, lijm, kleefband, kleurpotloden...;
- perforator en nietjesmachine.

Iedere leraar kan in voldoende mate beschikken over:

- een beeld- en geluiddrager;
- up-to-date multimediacomputers (1 per leerling) met de noodzakelijke software, hardware en internetverbinding;
- een beamer;
- een printer;
- abonnementen op kranten en tijdschriften;
- een foto- en filmtoestel.

7 Leerlijnen uitbouwen: pedagogisch-didactische ondersteuning

In dit deel worden per leerlijn didactische wenken aangereikt. Het kort en schematisch herhalen van leerlijnclusters en de kern van de doelstellingen geeft in één oogopslag een overzicht van de doelen en de leerlijnen voor alle graden.

De pedagogisch-didactische ondersteuning reikt vooral principes, kaders, uitgangspunten en strategieën aan. Een meer concrete benadering wordt in de ideeënfiches opgenomen.

Principes en uitgangspunten:

- speel zo veel mogelijk in op de verschillen tussen de leerlingen: hun voorkennis, interesse, cultuur, openheid naar de wereld ...;
- werk zowel gesloten thematisch als open projectmatig;
- geef leerlingen stelselmatig meer inspraak in de te behandelen onderwerpen of laat hen de invalshoek kiezen;
- werk van eenvoudig naar moeilijk, van 'dicht bij hun leefwereld' naar 'verder van hen af';
- werk doelgericht, functioneel en vanuit een context;
- houd rekening met de leerlijn over de graden, zodat vaardigheden stapsgewijs en stelselmatig opgebouwd worden;
- vaardigheidsonderwijs verloopt per definitie cyclisch;
- referentiekaders bekijken beter wanneer ze concentrisch worden aangeboden.

7.1 Informatieverwerving en -verwerking

Verwerven en verwerken van informatie is een middel om de andere doelstellingen in het leerplan te realiseren en geen doel op zich.

2 ^{de} graad Onder begeleiding	→	3 ^{de} graad Zelfstandig	→	3 ^{de} leerjaar 3 ^{de} graad Zelfstandig/ In team
vinden en selecteren		- vinden en selecteren - reflecteren - evalueren		- vinden en selecteren - kritisch beoordelen
gebruiken		gebruiken		- vergelijken en integreren - toepassen en gebruiken

Opbouw

- (Deel)vaardigheden worden aangeleerd en onder begeleiding ingeoeft.
- De aangeleerde vaardigheden worden toegepast. Opdrachten op langere termijn, individueel of in groep, lenen zich hiertoe uitstekend. Coöperatief leren biedt hier vele mogelijkheden.
- Het gebruik van beoordelingsstrategieën en vergelijkingsstrategieën wordt belangrijker.

Informatie vinden

Leerlingen leren informatie halen uit diverse bronnen/tekstsoorten zoals informatieve teksten, activerende teksten, overtuigende teksten, vermakende teksten en uit teksttypes zoals artikels uit kranten en tijdschriften, internetartikels, artikels op cd-rom, reclame-advertentie, brief ...

Heel wat instellingen zoals gemeentelijke diensten en werkwinkels bieden waardevolle informatie aan. Stimuleer leerlingen om hiervan gebruik te maken.

Om informatie te kunnen vinden, hebben leerlingen een aantal **deelvaardigheden** nodig zoals:

- zoeken op lemma of trefwoord;
- zoeken op trefwoorden;
- een register raadplegen;
- een inhoudstafel gebruiken;
- een legende lezen;
- een zoekrobot gebruiken;
- de betekenis van transparante woorden achterhalen. Transparante woorden bieden hiertoe voldoende gegevens. Voorbeeld: ontsporen = van het spoor geraken.

Breng leerlingen in aanraking met verschillende bronnen en methoden om informatie te vinden. Internet mag dan een onuitputtelijke bron aan informatie zijn, soms is het handiger om naar de bibliotheek te gaan. Gebruik ook

andere manieren om informatie te vinden zoals observeren, een enquête houden, een interview afnemen, beeldmateriaal bekijken ...

Let er op dat zij in de veelheid het spoor niet bijster raken. Coach hen in het strategisch aanpakken van hun zoektocht naar informatie. Een stappenplan kan hierbij ondersteuning bieden.

1	<ul style="list-style-type: none"> • Wat wil je te weten komen?
2	<ul style="list-style-type: none"> • Wat weet je al? • Welke informatie heb je nog nodig? Formuleer hiervoor trefwoorden die je kunt gebruiken om op zoek te gaan in literatuur, bibliotheken, via zoekmachines op internet ...
3	<ul style="list-style-type: none"> • Kies de juiste informatiebron: <ul style="list-style-type: none"> ○ boeken, kranten, tijdschriften raadplegen ○ kaarten raadplegen ○ musea en archieven bezoeken ○ enquêtes houden ○ zoeken op cd-roms en internet ○ radio- en televisieprogramma's bekijken ○ interviews afnemen /praten met mensen die met het probleem te maken hebben. Voor veel problemen heb je namelijk geen zakelijke of wetenschappelijke info nodig, maar heb je nood aan feiten en meningen.
4	<ul style="list-style-type: none"> • Bepaal wanneer je alle informatie moet hebben.
5	<ul style="list-style-type: none"> • Bepaal waar en wanneer je de informatie gaat verzamelen. (bibliotheek,...)
6	<ul style="list-style-type: none"> • Bij groepswork: bepaal wie voor welke informatie verantwoordelijk is.

Informatie selecteren

We leven tegenwoordig in het informatietijdperk. Overal is informatie te vinden: in boeken, kranten, tijdschriften, internet, televisie, enzovoort. Het is dan ook waarschijnlijk dat leerlingen meer informatiebronnen vinden dan ze in korte tijd kunnen lezen en verwerken. Leer leerlingen aan hoe ze kunnen selecteren door hen selectiestrategieën aan te leren. Ook hier kunnen een stappenplan of instructiefiche ondersteunend werken.

1	<ul style="list-style-type: none"> • Wat moest ik vinden?
2	<ul style="list-style-type: none"> • Wat heb ik teveel gevonden? Elimineer!
3	<ul style="list-style-type: none"> • Beantwoordt wat ik overhoud aan wat ik moest vinden?

Over gevonden informatie reflecteren

Leer jongeren kritisch nadenken over de gevonden informatie. Is de informatie volledig, bruikbaar, geloofwaardig? Klopt wat ik al weet met wat ik gevonden heb? Heb ik nog bijkomende informatie nodig? Waar ik vind ik die?

Gevonden informatie evalueren

Leer strategieën aan waarmee leerlingen de betrouwbaarheid, actualiteitswaarde, objectiviteit en gebruiksvriendelijkheid van gevonden informatie kunnen beoordelen.

Beoordelen van artikels

Betrouwbaarheid	<ul style="list-style-type: none">• Is de plaats waar je het artikel vond, betrouwbaar?• Wie is de auteur? Ken je zijn functie?• Hoe wordt de informatie gebracht? (correct taalgebruik, goede tekststructuur)• Vermeld de auteur zijn bronnen?• In hoeverre bevestigt deze bron de inhoud die we terugvonden in andere bronnen?
Actualiteitswaarde	<ul style="list-style-type: none">• Wanneer werd het artikel geschreven?
Objectiviteit	<ul style="list-style-type: none">• Met welke bedoeling schreef de auteur dit artikel?<ul style="list-style-type: none">- om de lezers te vermaken- om de lezers te ontroeren- om de lezers te overtuigen van zijn mening- om de lezers aan te zetten tot actie- om de lezers te informeren• Is de tekst objectief (de tekst bevat enkel feiten) of subjectief (de tekst bevat naast feiten ook meningen/gevoelens)• In welke taal wordt de informatie weergegeven: formeel/zakelijk of informeel/sensationeel/persoonlijk?
Gebruiksvriendelijkheid	<ul style="list-style-type: none">• Voor welk publiek is de tekst bedoeld?<ul style="list-style-type: none">- voor een groot publiek?- voor een gespecialiseerd publiek?

Beoordelen van websites

Betrouwbaarheid	<ul style="list-style-type: none">• Wie maakte de site? (Wordt de auteur vermeld? Ken je zijn functie? Vind je contactgegevens op de site?)• Hoe wordt de informatie gebracht? (klemtoon op inhoud i.p.v. op vormgeving, duidelijk onderscheid tussen advertenties en informatie, correct taalgebruik, goede tekststructuur)• Vermeldt de auteur zijn bronnen?
Actualiteitswaarde	<ul style="list-style-type: none">• Is de informatie actueel? Wanneer werd de site het laatst bijgewerkt?
Objectiviteit	<ul style="list-style-type: none">• Met welke bedoeling is de site gemaakt?<ul style="list-style-type: none">- commercieel doel (.com)- een wetenschappelijk doel (.ac)- een educatief doel (.edu)- een informierend doel vanuit de overheid (.gov)- een informierend doel vanuit een niet-gouvernementele organisatie (.org)
Gebruiksvriendelijkheid	<ul style="list-style-type: none">• Voor welk publiek is de site bedoeld?<ul style="list-style-type: none">- voor een groot publiek?- voor een gespecialiseerd publiek?

Het vinden van informatie staat niet op zich. Vaak is het de bedoeling dat de leerling de **informatie** gebruikt en integreert. Het gebruiken van informatie kan zeer breed opgevat worden:

- in concrete situaties,
- in een opdracht,
- in een digitale presentatie,
- in een spreekoefening,
- in een verslag,
- in een reclamespot,
- ...

ICT maakt deel uit van PAV. Kerndoel is niet ICT op zich, maar het relevant en functioneel gebruik ervan.

Laat leerlingen

- via elektronische systemen gegevens opvragen;
- zich registreren;
- een profiel aanmaken;
- inloggen;
- computerprogramma's en toepassingen gebruiken;
- ...

2de graad Onder begeleiding	→	3de graad Zelfstandig	→	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
inwinnen en meedelen		inwinnen en meedelen		rapporteren
				* <i>ethische en deontologische principes</i>

Bij het gebruik maken van informatie ontwikkelen de leerlingen gaandeweg de attitude om **rekening te houden met ethische en deontologische principes** zoals het auteursrecht, het recht op privacy, de beveiliging van ICT-bronnen, de publicatie van cijfergegevens.

Vertrek vanuit concrete situaties (contacten leggen met de werkplek, informatie inwinnen bij diensten, instellingen en organisaties...) en functionele taaltaken. De complexiteit van een taalkaak wordt bepaald door het verwerkingsniveau enerzijds en het afstandsprincipe anderzijds.

Er zijn vier **verwerkingsniveaus**: kopiërend niveau, beschrijvend niveau, structurerend niveau en beoordelend niveau.

- *Kopiërend niveau*

Op dit niveau worden de minste eisen gesteld aan het actief verwerken van informatie: niet alleen de informatie zelf, maar ook de wijze waarop ze is geformuleerd, mag letterlijk weergegeven worden. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer de opdracht zich beperkt tot het letterlijk overschrijven of het nazeggen van een tekst.

- *Beschrijvend niveau*

We nemen de informatie op zoals ze wordt aangeboden. We geven de informatie weer zoals ze zich heeft voorgedaan. We kunnen minimale "transformaties" aanbrengen. Een voorbeeld is verslag uitbrengen over een gebeurtenis zoals ze zich heeft voorgedaan, m.a.w. in chronologische volgorde van de feiten.

- *Structurerend niveau*

Dit niveau vraagt een actieve inbreng. Naargelang van het luister- of leesdoel, selecteren we bepaalde elementen uit het geheel, brengen een nieuwe ordening aan in het geheel of geven het geheel in een verkorte vorm weer, naargelang van het spreek- of schrijfdoel en het publiek.

- *Beoordelend niveau*

Dit niveau impliceert steeds het inbrengen van een tweede "perspectief": we confronteren aangeboden informatie met een andere bron die hetzelfde onderwerp behandelt of met de eigen voorkennis die we rond het onderwerp al hebben opgedaan, of we stemmen de eigen tekst af op informatie die door anderen in de communicatie werd ingebracht.

Afstandsprincipe

Een leerling kan een bekende leeftijdsgenoot als **publiek** hebben, maar ook onbekende leeftijdsgenoten, bekende volwassenen of zelfs onbekende volwassenen. Soms kan hij ook zichzelf als publiek hebben (vb. wanneer hij voor zichzelf notities neemt, een dagboekfragment schrijft, een spiekbriefje ...) We kunnen iedere taalkaak op één van de velden uit onderstaande tabel plaatsen.

	Kopiërend niveau	Beschrijvend niveau	Structurerend niveau	Beoordelend niveau
(Voor zichzelf)				
Voor bekende leeftijdsgenoten				
Voor onbekende leeftijdsgenoten				
Voor bekende volwassenen				
Voor onbekende volwassenen				

Taaltaken die zich in de linkerbovenhoek situeren zijn eenvoudiger dan taaltaken uit de rechteronderhoek.

Schat als leraar vooraf in hoe complex een taalkaak is. Niets hoeft je ervan te weerhouden om reeds in de tweede graad een schrijfo opdracht te geven op structurerend niveau voor onbekende volwassenen. Wel zal je leerlingen wellicht stevig moeten ondersteunen om deze complexe taak tot een goed einde te brengen. Een schrijf- of spreekkader helpt hen in dat geval een heel eind op weg.

Andere factoren die de complexiteit van een taalkaak mee bepalen, zijn o.m.

- onderwerp van de taalkaak (mate van voorkennis, de moeilijkheidsgraad/abstractiegraad van het onderwerp, de mate van betrokkenheid bij het onderwerp)
- aard van de opdrachtsituatie (mate van zelfstandigheid: hoe minder hulp, hoe moeilijker; de lengte van de tekst die gevraagd wordt)

2de graad Onder begeleiding	→	3de graad Zelfstandig	→	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
hulpmiddelen gebruiken om taalvaardig handelen te verbeteren		hulpmiddelen gebruiken om taalvaardig handelen te verbeteren		hulpmiddelen gebruiken om taalvaardig handelen te verbeteren
strategieën gebruiken bij luisteren en lezen		strategieën gebruiken bij luisteren en lezen		strategieën inzetten bij luisteren en lezen

Het gebruik van hulpmiddelen en strategieën vormt een constante doorheen de opdrachten. Het is belangrijk dat een leerling inzicht krijgt in zijn capaciteiten en beperkingen. Wanneer jonge mensen in staat zijn om ondersteuning te zoeken en hulpmiddelen te gebruiken om met hun 'beperkingen' om te gaan, kunnen ze actief deelnemen aan de maatschappij.

Bij het structureren van een tekst kan een leerling nood hebben aan ondersteuning. In dat geval zetten we schrijf- en spreekkaders in. Deze bestaan voor verschillende tekststructuren.

Schrijfkader – chronologische structuur

Ik wil uitleggen hoe ...
 Eerst ...
 Daarna ...
 Vervolgens ...
 Ten slotte ...

Schrijfkader – een mening geven

Ik wil mijn mening geven over ...
 Ik vind dat ...
 Ik heb een aantal argumenten om mijn mening te ondersteunen.
 Ten eerste ...
 Ook ...
 Een ander argument dat ik kan aanvoeren, is dat ...
 Nu begrijpt u waarom ik vind dat ...

Bron: HAJER, M., MEESTRINGA, T.,
 Handboek taalgericht vakonderwijs,
 uitgeverij Coutinho, Bussum, 2009

Ook de OVUR-methodiek biedt een kader om taaltaken strategisch aan te pakken. Wie voor een groep (of derden) moet spreken of schrijven (iets toelichten, overtuigen, meedelen,...), denkt na over de afstemming op het publiek (aan wie moet ik iets vragen/meedelen? Hoe moet ik dat dan vragen/meedelen?) en over de samenhang in zijn verhaal.

2 ^{de} graad Onder begeleiding	→	3 ^{de} graad Zelfstandig	→	3 ^{de} leerjaar 3 ^{de} graad Zelfstandig/ In team
* zich blijven concentreren		* zich blijven concentreren		* zich blijven concentreren
* bereid zijn eigen teksten na te kijken		* bereid zijn eigen teksten na te kijken		* bereid zijn eigen teksten na te kijken

7.2 Probleemoplossend denken

Aanvankelijk bieden we het best eenvoudige problemen aan waarin enkel gegevens voorkomen die nodig zijn voor de oplossing en waarbij slechts één aangeleerde techniek of oplossingsmethode wordt toegepast. Later bieden we complexere problemen aan die ook overbodige gegevens bevatten. In dat geval bepaalt de leerling zelf de technieken of methoden die tot de oplossing kunnen leiden.

Telkens staat een **oplossingsstrategie** voorop:

- *Wat is het probleem?* De leerling exploreert het probleem en herformuleert in eigen woorden.
- *Wat wordt gevraagd?* De leerling analyseert het probleem, schematiseert of visualiseert.
- *Wat is gegeven?* De leerling ordent de relevante gegevens.
- *Wat is nodig om tot dat eindresultaat te komen?* Heeft de leerling het nodige? Hoe kan hij de nodige gegevens vinden?
- *Welke zijn de grote stappen en (daarna) de tussenstappen?* De leerling zoekt mogelijke oplossingswijzen voor het probleem en selecteert de beste.
- *Wat is het eindresultaat?* De leerling vertaalt de oplossing naar een antwoord op de oorspronkelijke vraag.
- *Was mijn werkwijze goed en efficiënt?* De leerling evalueert de gevolgde werkmethode en stuurt bij.

Het wiskundig denken, het logisch denken, wordt niet enkel gebruikt om wiskundige of rekenkundige problemen op te lossen. Bij haast elk vorm van zelfstandig werken, individueel of in groep, komt dit aan bod.

2 ^{de} graad Onder begeleiding	→	3 ^{de} graad Zelfstandig	→	3 ^{de} leerjaar 3 ^{de} graad Zelfstandig/ In team
wiskundige technieken en denkmethoden toepassen		wiskundige technieken en methoden toepassen		

De leerlingen leren geleidelijk aan een wiskundige redenering op te bouwen, logisch te denken ten aanzien van concrete vragen waarmee ze geconfronteerd worden. Wiskundige denkmethoden dekken alle vormen van logisch redeneren die bij een probleemstelling kunnen leiden tot een oplossing. Het accent ligt dus volledig op het denkproces.

De technieken dienen om het denkproces te ondersteunen of uit te voeren. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van:

- *regel van drieën*. Leg vooral de klemtoon op het achterliggende denkproces en spits toe op toepassingen waarbij de grootheden zich recht evenredig verhouden.
- *schematische voorstellingen*. In een schets, een eenvoudige tekening, een montageplan, een tabel, een grafiek, een tijdsband ... worden gegevens visueel voorgesteld. Schematische voorstellingen hebben vaak slechts de bedoeling het abstracte te visualiseren, bijvoorbeeld om een idee te geven van een groei, een daling, een verdeling.
- *orderingsmodellen*: van groot naar klein, van belangrijk naar minder belangrijk, van veraf naar dichtbij Denk hierbij onder meer aan websites die hiertoe zoekfilters gebruiken.
- *percentrekenen*. Percentrekenen kan bijvoorbeeld naar aanleiding van de inhoud van krantenartikels, advertenties, kortingen, Leer hen de term percent begrijpen, de betekenis van de genoemde percentages benoemen. Werk aanvankelijk met percentages lager dan 100%. Leerlingen kunnen berekeningen met percenten uitvoeren zoals:
 - een percent nemen van een getal;
 - gegevens uitdrukken als percentage van een geheel;
 - eenvoudige breuken omzetten naar percentages en omgekeerd;
 - een getal berekenen waarvan een percent gegeven is;
 - op een efficiënte wijze procent rekenen met de zakrekenmachine;
 - een percent optellen bij een getal;
 - een percent aftrekken van een getal;
 - een groei weergeven in een percentage;
 - bij concrete cijfers het percentage schatten.
- *de schaal*. Leerlingen kunnen aan de hand van voorbeelden het begrip schaal illustreren. Ze kunnen de schaal functioneel gebruiken in praktische situaties. Volgende toepassingen zijn mogelijk:
 - een vlakke figuur op schaal tekenen (vertrekkende vanuit de juiste afmetingen een schaalfiguur tekenen);
 - uit een schaalfiguur de juiste afmetingen herleiden;
 - op grond van een ruimtelijk schaalfiguur de werkelijke grootte van het voorwerp kunnen omschrijven;
 - vlot en spontaan gebruik maken van de schaal in functionele contexten zoals een grondplan, een stratenplan, ...

- *algoritmen*. Een algoritme is een vaste weg die naar een oplossing leidt als de weg correct wordt gevolgd. Voorbeeld: een boodschappenlijstje opstellen en afvinken wat we in het winkelkarretje laden.
- *heuristieken*. Een heuristiek is het uitbouwen van een systematische werkwijze die door logisch te denken tot de oplossing leidt. Voorbeelden: het OVUR-schema, een stappenplan, een boodschappenlijst opstellen.

2de graad Onder begeleiding	➔	3de graad Zelfstandig	➔	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
grootheden schatten, meten, berekenen en herleiden		metingen en berekeningen uitvoeren		

Schatten is een complexe vaardigheid die training vraagt. Nochtans schatten we elke dag en komen we voortdurend inschattingen tegen. Gemiddeld is iedere mens gedurende 20 minuten per dag bezig met het inschatten van gegevens.

Vertrek vanuit realistische en functionele toepassingen zoals ze zich in het dagelijks leven voordoen: het inschatten van de hoogte van een deur, de afstand tot een bepaald punt, de grootte van een vlak, de inhoud van een fles, de prijs van een boodschappenlijstje, wisselgeld, de nodige tijd om een opdracht af te werken, Schatten betekent een realistische voorstelling hebben van de grootte. Bouw samen met de leerlingen mondelinge redeneringen op.

Reik leerlingen strategieën aan om grootheden beter in te schatten zoals cijfergegevens afronden bij optelling of aftrekking, het gebruik van referentiematen, tijd in overzichtelijke gehelen indelen, relatie tijd – afstand Werk met ondersteunend visueel materiaal. Leer leerlingen om tijd te beheersen en een effectieve tijdplanning op te maken in verschillende situaties.

Laat leerlingen zoveel mogelijk vooraf een ruwe schatting maken; laat inschatten of het bekomen resultaat juist kan zijn; laat verschillende bekomen oplossingen vergelijken en inschatten welke oplossing het dichtst de realiteit of de uitkomst benadert. Vergelijk de gehanteerde strategieën en bespreek welke methode het meest effectief was.

Het herleiden van grootheden is inherent aan het uitvoeren van metingen en berekeningen. Reik hiertoe indien nodig hulpmiddelen zoals omleidingstabellen aan. Werk altijd binnen functionele en realistische contexten.

2de graad Onder begeleiding	➔	3de graad Zelfstandig	➔	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
<i>* ingesteld zijn op controle resultaten en berekeningen</i>		<i>* ingesteld zijn op controle resultaten en berekeningen</i>		

Het 'controleren' van gegevens is een ontzettend belangrijke attitude die in het dagelijkse leven te veel vergeten wordt. Het activeren en stimuleren van deze attitude kan heel wat problemen voorkomen. Werk met reële situaties: controleren van bedragen op facturen, rekeninguittreksels en rekeningnummers, een kassaticket, Vraag leerlingen om de bekomen en gecontroleerde resultaten te vergelijken met de vooraf gemaakte inschatten. De situatie bepaalt in hoeverre de controle effectief en nauwkeurig moet gebeuren.

2 ^{de} graad Onder begeleiding	3 ^{de} graad Zelfstandig	3 ^{de} leerjaar 3 ^{de} graad Zelfstandig / In team
		<ul style="list-style-type: none"> - probleem onderkennen en omschrijven - analyseren - oplossingsstrategie kiezen, plannen en uitvoeren - evalueren, bijsturen en optimaliseren - rekening houden met ethische normen

'Een probleem' dient in deze context ruim geïnterpreteerd: een hypothese, een veronderstelling, een reële (conflict)situatie, een campagne opzetten, een open opdracht aanpakken... De aangeleerde wiskundige vaardigheden zullen het probleemoplossend handelen ondersteunen.

Bouw tussenstappen in. Leer leerlingen een probleem in eigen woorden te formuleren en de kern ervan te bepalen. Laat hen oorzaken opsporen en mogelijke oplossingen bedenken door gericht informatie te verzamelen. Mensen hebben vaak de neiging om een probleem steeds vanuit eenzelfde perspectief te benaderen. Leer leerlingen om een probleem vanuit verschillende invalshoeken of perspectieven te bekijken, leer hen kijken vanuit de bril van 'de andere'.

Het oplossen van problemen vraagt vaak een aantal processen waarvoor diverse mentale vaardigheden worden aangesproken. Onderstaande checklist kan een hulpmiddel zijn om leerlingen met de diverse stadia van probleemoplossend denken of handelen vertrouwd te maken en om een beter inzicht te krijgen in de toepassing van verschillende vaardigheden en technieken die hierbij gebruikt kunnen worden.

1 Spoor op of er obstakels zijn die een belemmering kunnen vormen om het probleem op te lossen.

Welke factoren kunnen van invloed zijn? Hoe kan ik de gevolgen van deze invloeden vermijden of elimineren?

2 Onderzoek of het zinvol, nodig of wenselijk is om anderen bij het probleemoplossen te betrekken. Sommige problemen kunnen beter met de ondersteuning van derden of in overleg worden opgelost. Leer leerlingen om gepast hulp in te roepen. Hoe complexer het probleem, hoe moeilijker om de situatie alleen aan te pakken. Soms kan specialistische kennis vereist zijn of zijn er diverse oplossingen mogelijk. Een probleem kan eveneens gevolgen hebben voor veel mensen waardoor een geïsoleerde aanpak het best wordt vermeden.

3 *Omschrijf het probleem.* Maak een onderscheid tussen acute problemen en problemen die beter op langere termijn worden benaderd. Wat is de aard van het probleem? Voor wie of waarvoor? De oorzaak van een acuut probleem wordt mogelijk al vastgesteld wanneer het omschreven wordt.

4 *Zoek mogelijke oplossingen.* Stimuleer leerlingen om een scala aan mogelijke oplossingen te ontwikkelen.

- Identificeer de relevante informatie op basis van de oorspronkelijke probleemomschrijving. Welke informatie is nodig? Waarom is die informatie nodig? Waar kan die informatie worden gevonden? Hoe betrouwbaar is die informatie? Hoe kan de informatie verkregen worden?
- Maak een systematisch overzicht van de verzamelde informatie. Controleer de nauwkeurigheid van de gevonden informatie.
- Geef de informatie desgewenst weer in een model, visualiseer, schematiseer. Dit geeft structuur en ondersteuning bij het zoeken naar een oplossing. Sommige presentatieprogramma's bevatten handige modellen.
- Zet mogelijke voor- en nadelen van oplossingen op een rij. Wat zijn de kansen of de beperkingen? Welke oplossing is het meest aanvaardbaar ?

5 *Ontwikkel een actieplan om het probleem op te lossen.* Dit betekent ook dat mogelijke oplossingen worden gewijzigd en bijgesteld.

6 *Evalueer de gehanteerde oplossing en de strategie.* Werd het doel bereikt? Kan ik dezelfde of gelijkaardige problemen nu beter voorkomen of aanpakken? Ook hier kan het wenselijk zijn om anderen te betrekken, bijvoorbeeld als aanvullende informatie nodig blijkt te zijn.

7.3 Individueel werk en groepswork

2 ^{de} graad Onder begeleiding	⇒	3 ^{de} graad Zelfstandig	⇒	3 ^{de} leerjaar 3 ^{de} graad Zelfstandig / In team
Individueel realiseren organisatie uitvoering reflectie bijsturing		Individueel realiseren planning organisatie uitvoering reflectie evaluatie bijsturing		

Het begrip individueel werk mag je ruim opvatten. Iedere taak die leerlingen zelfstandig moeten uitvoeren, vallen hieronder: contractwerk tot een goed einde brengen, een tentoonstelling opzetten, een spreekoefening voorbereiden, een EHBO-demonstratie in elkaar steken, een blog aanmaken... zijn slechts een greep aan voorbeelden.

Belangrijk is dat leerlingen de gewoonte aannemen om opdrachten planmatig aan te pakken, wat de kans op succes vergroot. In de tweede graad wordt een planning door de leraar aangereikt. In de derde graad wordt van de leerlingen verwacht dat zij een eigen planning leren maken. Een functionele planning bestaat uit voldoende realistische en concrete deelstappen die de eigen organisatie bepaalt.

Het **OVUR-schema** biedt leerlingen handvatten om systematisch aan de slag te gaan.

Oriënteren

- Wat moet je doen? Wat is de kern van de opdracht?
- Wat is het doel? Waarom moet je het doen?
- Wat wordt er precies gevraagd?
- Welke factoren spelen een rol? (tijdsbestek, budget, ...)
- Welke ervaringen uit verleden kun je hier toepassen?

Vorbereiden

- Wat doe je het eerst? Wat daarna? Hoe pak je het werk aan? (een oplossingsstrategie kiezen)
- Wat heb je nodig? (informatie opzoeken, ballast elimineren, informatie rangschikken, onderlinge relaties onderzoeken, hulp zoeken)
- Hoe zal je eindproduct eruit zien? (tekst, beeldmateriaal, presentatie ...)
- Welke tijdsindeling respecteer je? (een planning opstellen)
- Hoe controleer je onderweg of alles goed loopt? (een checklist opstellen, ...)

Mogelijke strategieën:

- de juiste instanties contacteren en raadplegen;
- experten contacteren en raadplegen;
- een gesprek aangaan, overleggen, raad vragen;
- mogelijke oplossingen vergelijken;
- vragen om extra informatie;
- vragen om extra ondersteuning;
- relevante bronnen raadplegen;
- wijzigingsvoorstellen verwerken;
- handleidingen of voorschriften raadplegen;
- adviezen van anderen toepassen in het gebruik van alledaagse systemen, procedures of regels.

Uitvoeren

De leerlingen passen de gekozen strategie toe. Ook in deze fase wordt best gefaseerd gewerkt. Na het uitvoeren van een aantal deeltaken, reflecteert de leerling tussentijds op wat er al voorligt: zijn er onnauwkeurigheden? Ontbreken er nog zaken? ... Op basis van deze reflectie sturen leerlingen hun werkwijze bij. Uiteindelijk werken ze het eindproduct af.

Reflecteren

- *op het proces.* Was de gekozen strategie gepast? Wat liep goed? Wat liep mis? Hoe pak ik een dergelijke opdracht aan in de toekomst?
- *op het product.* Heb ik mijn doel bereikt? Beantwoordde het eindproduct aan de verwachtingen (criteria)?

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig/ In team
in groep realiseren overleg organisatie uitvoering reflectie bijsturing		in groep realiseren overleg planning organisatie uitvoering evaluatie reflectie bijsturing		- overleggen en onderhandelen - eigen taken realiseren - reflecteren over eigen bijdragen en teamwerking - evalueren en bijsturen - verslag uitbrengen <i>* empathie, loyaliteit en wederzijds respect tonen</i>

Opdrachten in groep uitvoeren blijft moeilijk, maar aan te leren. Samenwerken is een belangrijke vaardigheid op de werkplek, in de vriendenkring, in de buurt, in verenigingsverband. Via groepswork leren leerlingen hun verantwoordelijkheid als teamlid opnemen, hun taak consequent uitvoeren en volhouden. Het proces dat zij hierbij doormaken, is belangrijker dan het eindproduct. Zorg voor stimulerende, prikkelende, uitdagende en boeiende opdrachten.

Bij groepsopdrachten is er ruimte nodig in het lokaal om leerlingen zodanig te groeperen dat ze ongehinderd kunnen werken. Zorg voor de gepaste werkomstandigheden en geef de leerlingen voldoende 'bewegingsvrijheid'.

Als leraar fungeer je als gids, als coach. Zorg voor opdrachten waarbij samenwerking ertoe doet: met rolverdelingen, complementair groepswerk, expertengroepen. Stuur bij waar nodig, geef voortdurend feedback, zet het denkproces bij op gang. Geef geen pasklaar antwoord op vragen, maar reik tips aan om nieuwe stappen te zetten zodat leerlingen zelf het antwoord vinden. Zij krijgen zo een grotere verantwoordelijkheid voor hun eigen leerproces. Door het groepswerk te ontwerpen naar het ideeëngoed van CLIM (Coöperatief leren in de multiculturele groepen) stimuleer je leerlingen om verantwoordelijkheid op te nemen.

Evolueer geleidelijk van groepsopdrachten op korte termijn naar groepsopdrachten op wat langere termijn en van eerder gesloten naar open opdrachten.

Het OVUR-schema kan groepen helpen om hun eigen proces met succes te doorlopen.

CHECKLIST GROEPSWERK		
O	Iedereen dacht eerst voor zichzelf na over de groepsopdracht.	
	We bespraken samen wat de opdracht precies betekende.	
	We analyseerden de opdracht.	
V	We verdeelden de groepsopdracht in deeltaken.	
	We verdeelden de deeltaken onder de leden van onze groep.	
	We stelden een tijdschema op.	
	Iedereen dacht na over wat zijn deeltaak precies inhield.	
U	Iedereen voerde zijn deeltaak uit. Iedereen hield hierbij rekening met het tijdschema.	
	We controleerden geregeld of wij niet van de opdracht afweken.	
	We bewaakten onze planning.	
	Iedereen paste zijn deeltaak aan, zodat we samen tot een mooi resultaat konden komen.	
	We brachten de verschillende deeltaken samen tot één geheel.	
	Iedereen stond open voor de inbreng van de andere groepsleden.	
R	Iedereen reflecteerde over de eigen inbreng in de groepsopdracht.	
	We reflecteerden als groep over het resultaat van ons groepswerk.	
	We reflecteerden als groep over de manier waarop we het groepswerk hebben aangepakt.	

Laat leerlingen zelf gespreksregels opstellen. Een groepswork kan pas vlot verlopen als de teamleden

- actief luisteren;
- elkaar bevragen (Wat denk je? + Waarom denk je dat?);
- relevante informatie uitwisselen;
- ideeën of meningen van anderen met argumenten in vraag stellen;
- voortbouwen op wat eerder werd gezegd;
- elkaar aanmoedigen om een bijdrage te leveren;
- elkaars mening en eigenheid respecteren;
- werken in een sfeer van vertrouwen;
- een duidelijk doel nastreven;
- naar een consensus toe werken.

Enkele reflectiemodellen:

DE GROEP			
	afwezig	soms	sterk
De leden van de groep wisselen informatie uit die belangrijk is, die aansluit bij het onderwerp.			
Tijdens het gesprek worden ideeën of meningen met argumenten in vraag gesteld.			
Er heerst een sfeer van vertrouwen.			
De groep streeft een duidelijk doel na.			
De groep streeft naar een consensus.			

DE GROEPSLEDEN: naam:			
	afwezig	soms	sterk
Luistert actief.			
Stelt wat-vragen.			
Stelt waarom-vragen.			
Bouwt verder op wat eerder is gezegd.			
Moedigt anderen aan om een bijdrage te leveren.			
Respecteert wat er gezegd wordt.			

7.4 Maatschappelijke participatie

Maatschappelijke participatie vormt een belangrijk onderdeel van PAV. Leerlingen weerbaar maken om hun plaats te vinden binnen de maatschappij is essentieel. Je leert hen om zo volwaardig mogelijk en zo actief mogelijk te laten participeren aan de wereld van nu en morgen.

Ga hierbij vooral praktisch te werk, met weinig theorie. Speel in op concrete situaties, vertrek vanuit het dagelijks groepsgebeuren en vanuit de actualiteit.

Als leerlingen de school bijna verlaten en snel op eigen benen moeten staan, verdient deze zorg extra aandacht.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
eigen mening en gevoelens uiten		mondeling argumenteren		* <i>standpunt innemen, nuanceren en beargumenteren</i>

Een aantal leerlingen heeft angst om meningen en gevoelens te uiten, om het woord te nemen. Ze krijgen in de groep en daarbuiten kansen om spreekdurf te ontwikkelen. Voorwaarde hiertoe is dat leerlingen zich veilig voelen. Goede afspraken en systemen als PIKASOL om seksualiteit en relaties bespreekbaar te maken (privé, ik, kies, actief, seks, oriëntatie, lachen) bouwen deze veiligheid in.

Laat leerlingen oefenen hoe ze op een gepaste wijze een conversatie kunnen opstarten, hun gevoelens uiten, hun mening geven, omgaan met non-verbale communicatie.

Leer hen een onderscheid maken tussen feiten en meningen, rationele en emotionele elementen, relevante en niet-relevante informatie.

Leer hen argumenten duidelijk en eenduidig formuleren, rekening houden met meningen en gevoeligheden van anderen, de reacties inschatten, argumenten wegen en ongelijk toegeven.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
gepast ageren		* <i>veilige houding aannemen</i>		

Gepast ageren

Leerlingen met een gebrek aan structuur komen vaak in conflictsituaties terecht. Leer hen omgaan met structuren in hun leer- en leefsituatie, met de invloed van verbale en non-verbale signalen, met de context van een situatie. Bij **conflicthantering** staat de eigen leefwereld centraal: de klassengroep, de school, het gezin, de vriendenkring, de werkplek. Geef ruim aandacht aan zowel preventie- als oplossingsstrategieën.

Leer leerlingen om op gepaste wijze en volgens de juiste weg **hulp te vragen** in de klassengroep, in de school, bij derden. Hulp vragen is belangrijk bij het oplossen van problemen, bij morele en sociaal-maatschappelijke vragen.

Leerlingen leren zich assertief op te stellen en ik-boodschappen te verwoorden. Daarnaast kunnen ze op gepaste wijze hun mening en argumenten kenbaar maken. **Taalregisters** en **omgangsvormen** verschillen naargelang de situatie. Sommige situaties veronderstellen het gebruik van standaardtaal.

Veilige houding aannemen

Leerlingen leren adequaat reageren in noodsituaties. Zij weten hoe en tot welke dienst zich moet wenden bij noodgevallen: noodnummers gebruiken, hulpdiensten verwittigen, adequaat gegevens doorgeven. Leer leerlingen zich als verkeersgebruiker defensief op te stellen, een veilige houding aannemen bij seksuele contacten en in dagdagelijkse handelingen.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
dagelijks leven organiseren				

Het dagelijks leven organiseren veronderstelt structuur en planning. Uitgangspunten kunnen zijn:

- de organisatie binnen de klasgroep;
- de organisatie binnen de school;
- de organisatie van de vrije tijd;
- zelfstandig wonen;
- de werkplek.

Werkvormen zoals hoekenwerk en contractwerk mikken sterk op de organisatiebekwaamheid van leerlingen. Zij leren inschatten hoeveel tijd ze nodig hebben voor de opgegeven taken, een planning (tijdsplanning, taakplanning) opmaken en op efficiënte wijze uitvoeren. In sommige situaties kunnen hulpmiddelen zoals checklists, (elektronische) agenda en ordeningsmethoden ondersteunend werken. Wiskundige vaardigheden en strategieën worden hier ingezet.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
solliciteren		relevante aspecten van sociale wetgeving en arbeidsrecht kennen		
		solliciteren		

In de meeste gevallen solliciteren leerlingen mondeling, soms is het schrijven van een sollicitatiebrief opportuun. Het opstellen van een eenvoudige cv komt zeker aan bod. Stem de manier van solliciteren af op de gewenste tewerkstelling of functie.

Belangrijke items die ruim aandacht verdienen:

- het belang van arbeidsattitudes,
- prospectie van mogelijke werkgevers,
- rechten en plichten van werknemers,
- soorten contracten,
- contracten lezen en begrijpen,
- een loonstrookje lezen,
- minimumloon van de sector van de eigen opleiding of gezochte tewerkstelling,
- een sollicitatiegesprek voeren.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
formulieren lezen, invullen en controleren		formulieren lezen, invullen en controleren		

Kies voor reële formulieren die afgestemd zijn op de context van de leerling: een rekeninguittreksel, een aanvraagformulier voor een nieuwe identiteitskaart, een inschrijvingsformulier voor een sportkamp of een activiteit, een aanvraagformulier voor een klantenkaart, een huurcontract, een klachtenformulier, een aanrijdingsformulier, een belastingbrief, een loonfiche Werk zeker ook met online-formulieren.

Leer leerlingen op welke diensten zijn een beroep kunnen doen om zich hierbij te laten ondersteunen. Leer hen omzichtig omgaan met het verstrekken van persoonlijke informatie. Zelfredzaamheid is de boodschap.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
budget beheren		budget beheren		

Gebruik voorbeelden vanuit de leefwereld van de leerlingen. Besteed aandacht aan het berekenen van een persoonlijk bestedingsbudget (2de graad) en een gezinsbudget (3de graad) en toets dit af aan de reële persoonlijke inkomsten. Wijs leerlingen op mogelijkheden en beperkingen en overdadig consumeren. Leer hen omgaan met beperkingen en keuzes.

Stel een realistisch spaarplan op en breng leerlingen in aanraking met de belangrijkste bankverrichtingen, bankdiensten en -documenten. Banken bieden hiertoe pakketten aan. Leer hen wanneer en waarom het belangrijk is om sommige documenten te klasseren en te bewaren.

Breng leerlingen in aanraking met ondersteunende organisaties of diensten zoals consumentenverenigingen en ombudsdiensten.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig/ In team
zich situeren, oriënteren en verplaatsen				

Leer leerlingen zelfstandig hun weg vinden via beschikbare informatie zoals kaarten, pictogrammen, plattegronden, tabellen, gps Extra muros activiteiten zijn hiervoor een dankbaar uitgangspunt- en aanknopingspunt.

Werk van nabij naar veraf volgens de noden en de context van de groep. Leer leerlingen nadenken over en rekening houden met de tijd die ze nodig hebben om een bepaalde weg af te leggen.

Houd eveneens rekening met talige aspecten zoals de weg vragen of uitleggen of een plaats beschrijven.

Leer leerlingen om beschikbare transportmiddelen efficiënt te gebruiken: kostprijs vergelijken, reisbrochures lezen, uurregelingen raadplegen, tijdsinschatting

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
maatschappelijke voorzieningen situeren		maatschappelijke voorzieningen gebruiken		
maatschappelijke structuren en mechanismen kennen		* <i>reflecteren om maatschappelijke weerbaarheid te verhogen</i>		

Vertrek vanuit de noden van de groep en vanuit reële situaties en maak een oordeelkundige selectie van relevante **maatschappelijke voorzieningen**: werkgelegenheidsorganisaties, instellingen voor vorming en opleiding, gemeentelijke en provinciale diensten, gezondheidszorg, Vlaamse en federale overheidsdiensten en overheidsinstellingen Besteed voldoende aandacht aan mogelijkheden in verband met cultuur, ontspanning en vrije tijd. Leg het accent op elementaire inzichten zoals kosten van een doktersbezoek of een ziekenhuisopname, kostprijs van vrijetijdsbesteding, RSZ, bestuursvormen, principes van democratie, inspraak en participatie.

Leerlingen kunnen de coördinaten van diensten en instellingen vinden, een gepaste keuze maken en deze diensten en instellingen gebruiken aan de hand van gerichte vragen:

- Welke behoefte heb ik? In welke situatie bevind ik mij?
- Waar kan ik hulp zoeken?
- Wat kan ik ondernemen om uit een probleemsituatie te geraken?
- Wat kan ik doen om aan een bepaalde behoefte tegemoet te komen?
- Welke mogelijkheden zijn er?

Maatschappelijke structuren en mechanismen refereren naar de wijze waarop samenleving en instellingen georganiseerd zijn, de manier van functioneren, patronen en invloeden, regels, afspraken en procedures. Leer leerlingen dit netwerk gebruiken om de eigen situatie te verbeteren en aan de maatschappij te participeren met het accent op persoonlijke emancipatie.

Besteed aandacht aan rechten en plichten, informatieverwerving en –verwerking, juridische handelingsbekwaamheid, engagementen en sociale verplichtingen, media, vooroordelen, discriminatie, democratische besluitvorming, bestuursvormen, belangenbehartiging. Mik op elementaire inzichten.

‘Reflectie’ is hierbij een belangrijke vaardigheid. Laat ruimte voor het standpunt van elke leerling. Reflecteren kan o. m. via een leergesprek, een korte schriftelijke neerslag, een stellingen- of argumentenlijst, een vragenlijst, een waardenschaal Reflectie is vaak niet te voorzien omdat leerlingen spontaan vragen stellen naar meer inzicht, naar uitdieping, naar ethische standpunten. Trap niet in de valkuil van oeverloze discussies.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig/ In team
omgeving en micro-organismen hebben invloed op gezondheid		voorbeelden van erfelijke kenmerken		
heden - verleden en toekomst		heden - verleden en toekomst		
eigen leven vergelijken met mensen uit andere tijd of plaats		culturele verschillen in dagelijks leven herkennen en bespreken		
		argumenten voor biologische evolutie		

Omgevingsfactoren die een invloed hebben op de menselijke gezondheid zijn o.a. milieu (lucht, water en bodem), voeding, lichaamsbeweging, stress. Bespreek problemen en mogelijke oplossingen of ontwikkelingen:

- waterverontreiniging - waterzuivering
- luchtverontreiniging (o.a. fijn stof), roetfilters (auto's)
- gezonde voedingsgewoonten, actieve voedingsdriehoek
- schadelijke stoffen en persoonlijke beschermingsmiddelen (masker, handschoenen, beschermende kledij)
- ...

Ook **micro-organismen** beïnvloeden de menselijke gezondheid:

- darmbacteriën
- voedingsbacteriën zoals yoghurtbacteriën, schimmels in schimmelkazen, gist in brood en bier ...
- schadelijke bacteriën en virussen als oorzaak van infecties en ziekten
- middelen en technieken om schadelijke bacteriën te bestrijden: desinfecteren, ontsmetten, steriliseren en pasteuriseren, conserveringstechnieken (diepvriezen, konfijten, pekelen)
- geneeskundige toepassingen zoals antibiotica en inenting

Werk vooral aan het belang van preventie en hygiënische maatregelen om gezondheidsrisico's te voorkomen of beperken. Leer leerlingen om hun verantwoordelijkheid voor zichzelf en anderen op te nemen.

Erfelijke kenmerken liggen opgeslagen in alle cellen. Het gaat hierbij om uiterlijke of karakteriële kenmerken, maar soms ook om aandoeningen. Omgaan met erfelijke aandoeningen worden vanuit een ethisch perspectief benaderd. Klassieke kruisingsschema's zijn niet aan de orde. De wisselwerking tussen wetenschap en ethiek kan hier eveneens aan bod komen.

Het is niet de bedoeling om een volledig uitgewerkte wetenschappelijke verklaring voor **biologische evolutie** te geven. Leg de nadruk op mogelijke aanwijzingen voor biologische evolutie. Werk met je groep vanuit drie observaties om tot het begrip evolutie te komen en werk vanuit reële situaties:

Observatie 1: er is een grote variatie tussen organismen in de natuur d.w.z. alle organismen zijn een klein beetje verschillend. Deze observatie geldt zowel voor de planten- als de dierenwereld (dus ook voor mensen).

Observatie 2: kinderen lijken op hun ouders. Dit komt door overerving van eigenschappen en komt bij alle organismen voor, dus niet enkel bij de mens. Leg de relatie met erfelijke kenmerken. Let op met de context van mogelijke gezinssituaties in de groep.

Observatie 3: organismen sterven. Organismen krijgen door voortplanting meerdere nakomelingen, maar in werkelijkheid sterven vele nakomelingen nog voor ze zich kunnen voortplanten. De nakomelingen die het best passen in hun leefomgeving hebben een grotere kans om te overleven en hun erfelijke kenmerken door te geven.

Het spanningsveld tussen wetenschap en godsdienst of ethiek kan hier ter sprake komen.

Het is voor leerlingen niet eenvoudig om **historische en geografische inzichten** te verwerven. Vertrek vanuit het illustratieve, breng geregeld vanuit het 'nu' aan hoe het vroeger was. Visualiseer de ervaringen van leerlingen in een persoonlijke tijdsband, een verjaardagskalender, een eigen stamboom Evolveer geleidelijk naar het leggen van verbanden. Leg contact met mensen uit vorige generaties en gebruik hun ervaringen als uitgangspunt om inzichten te verwerven.

Actualiteit en betrokkenheid zijn belangrijke uitgangspunten zowel op het niveau van de eigen regio, in Vlaanderen, in België, in Europa als in de wereld. Breng geregeld vanuit het 'hier' aan hoe het elders is: **verschillen in etniciteit en cultuur**, oorlog en vrede, ...

2 ^{de} graad Onder begeleiding	3 ^{de} graad Zelfstandig	3 ^{de} leerjaar 3 ^{de} graad Zelfstandig/ In team
natuurwetenschappelijke verschijnselen linken aan eigen leven	natuurwetenschappelijke verschijnselen linken aan eigen leven	
duurzame leefomgeving	duurzame leefomgeving	
wereldproblemen omschrijven	wereldproblemen herkennen en bespreken	
* leefmilieu, historisch-cultureel erfgoed respecteren	* leefmilieu, historisch-cultureel erfgoed respecteren	* leefmilieu, historisch-cultureel erfgoed respecteren

Toon aan dat natuurwetenschappelijke toepassingen deel uitmaken van het dagdagelijks leven. Speel in op reële contexten, het thema dat aan bod komt, de leefsituatie, de actualiteit: het openen van een windmolenpark, een ongeval in een nucleaire installatie, een medische doorbraak, röntgenfoto's, echografieën, meterstanden opnemen, energiebesparende maatregelen...

Ter verduidelijking enkele voorbeelden van **natuurwetenschappelijke verschijnselen** en mogelijke toepassingen:

- *straling*
 - toestellen die gebruik maken van verschillende soorten straling: infraroodlamp, UV-lamp (zonnebank), microgolfoven, gsm, gps, afstandsbediening ...,
 - radioactieve straling,
 - onderscheid straling en besmetting
 - toepassingen in de geneeskunde: X-stralen, radiotherapie
- *energie*
 - energievoorzieningen thuis
 - energiecentrale
 - energieverbruiksmeters
 - energielabels op huishoudtoestellen
 - isoleren van woningen
 - alternatieve energievoorzieningen, groene energie

- *materie*
 - grondstoffen en grondstoffenverbruik
 - kunststoffen
 - afval: voorkomen en recycleren van afval
 - afval als grondstof: cradle tot cradle (C2C)
- *kracht en druk*
 - hefboomen: blikopener, kurkentrekker, autokrik, sleutels, hendels,
 - takels
 - hydraulische systemen
 - dynamometer (krachtmeter), manometer (drukmeter)
 - toepassingen in fitnesscentra

Breng **duurzaamheid** aan vanuit verschillende perspectieven en inzichten zoals:

- *duurzaamheidsvraagstukken*. Denk hierbij aan aspecten als: klimaatverandering, daklozenproblematiek, economische crisis, uitputting van grondstoffen, energieproblematiek, ecologische problemen, armoede, Noord-Zuidproblematiek, werkloosheid, vluchtelingen, migratie...
- *ecologische voetafdruk*. De ecologische voetafdruk is een indicator die weergeeft hoeveel aardoppervlak nodig is om aan onze behoeften te voldoen. Om de twee jaar publiceert WWF het Living Planet Report, hét naslagwerk over de ecologische voetafdruk.
- *cradle tot cradle*. In de cradle tot cradle (wieg tot wieg) filosofie probeert men de materiekringloop te sluiten. Alle gebruikte materialen worden na hun leven in het ene product opnieuw ingezet in een ander product. Het verschil met conventionele recycling is dat er geen reststoffen zijn die gestort worden en dat er dus geen kwaliteitsverlies is. Een belangrijk verschil is ook dat in deze filosofie reeds bij het ontwerp van het eerste product wordt rekening gehouden met de mogelijkheden op het einde van de levensloop van dat product.
- *groene economie*. Allerlei economische ontwikkelingen die tegemoet komen aan de aspecten duurzame ontwikkeling rangschikt men tegenwoordig onder de term 'groene economie'. We denken hierbij aan de ontwikkeling van energiebesparende producten (isolatie, dubbelglas, energiezuinige wagens, passiehuizen ...), milieueffingen, ondersteuning van milieuvriendelijke toepassingen.

Voorbeelden uit de lokale leefomgeving:

- sorteren van afval en containerparken, isoleren van daken, dubbelglas, hoogrendementsketel, milieuvriendelijke technologieën, elektrische auto ...
- aankoop van Fair tradeproducten. Fair trade staat voor eerlijke handel waarbij de duurzame ontwikkeling in de internationale handel van bv. koffie-, cacao-, bananen-, wijnhandel wordt bevorderd. Noord-Zuidproblematiek, productietechnieken met respect voor het milieu zijn hier ondermeer aan de orde.

- *gebruik van alternatieve energiebronnen*. Het gebruik van alternatieve energiebronnen (windturbines, zonnecellen, zonneboilers ...) bij de energievoorziening draagt bij tot duurzame oplossingen. Uitputting van grondstoffen (fossiele brandstoffen), energieproblematiek (herbruikbare energiebronnen), opwarming van de aarde (klimaatverandering) zijn belangrijke thema's.
- *gebruik van biodegradeerbare producten*. Hier kan o.a. het gebruik van composteerbare verpakkingsfolie aan bod komen. Milieuproblematiek, uitputting van grondstoffen, afvalproblematiek (voorkomen is beter dan sorteren) kunnen aan bod komen.

Het is niet de bedoeling om alle **wereldproblemen** uitvoerig te behandelen. Vertrek ook hier vanuit de actualiteit. Situeer het probleem in tijd en ruimte, gebruik relevante bronnen. Bekijk een probleem vanuit verschillende standpunten, perspectieven of invalshoeken en duid de weerslag ervan op hun persoonlijk leven. Ga op zoek naar de essentie, het kernprobleem, geef duiding, streef naar inzicht en zet aan tot kritische reflectie.

Werk met de leerlingen een eenvoudige analyse uit:

- Wat is het probleem? Wat zijn de feiten/de resultaten?
- Wat zijn de oorzaken?
- Wat zijn de gevolgen?
- Welke maatregelen worden getroffen om dit probleem aan te pakken? Welke internationale instellingen ijveren naar het verminderen/wegwerken van dit wereldprobleem?

Wereldproblemen kunnen zich situeren op verschillende domeinen. Zo kan je met leerlingen wereldproblemen bespreken op het vlak van milieu, mensenrechten, gezondheid, economie Milieuproblematieken sluiten naadloos aan bij doelstellingen betreffende natuurwetenschappelijke verschijnselen en duurzaamheid.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
		culturele vrijetijdsbesteding verkennen		cultuur leren waarderen
*belangstelling tonen: creatieve expressie jeugdliteratuur		*belangstelling tonen: creatieve expressie jeugdliteratuur		*belangstelling tonen: creatieve expressie jeugdliteratuur

Bij 'culturele vrijetijdsbesteding en cultuur' denken we aan film, lectuur, musea, muziek, tentoonstellingen, bezienswaardigheden, natuur, gebouwen, industrieel erfgoed, fietsroutes,

Het accent ligt hier op bewustwording en medeverantwoordelijkheid. Werk concreet en trek er, indien mogelijk, op uit. Laat leerlingen ervaringen, gevoelens, voorkeur, appreciatie verwoorden. Betrek hen zoveel mogelijk bij de keuze, de voorbereiding en de organisatie.

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
<i>* bereidheid en durf (verzorgd) taalgebruik</i>		<i>* bereidheid en durf (verzorgd) taalgebruik</i>		<i>* bereidheid en durf (verzorgd) taalgebruik</i>

Vertrek vanuit de voorkennis van de leerlingen met aandacht voor taalzorg en taalregisters. Bouw regelmatig momenten in waarop leerlingen reflecteren over het eigen taalgebruik of dat van anderen. Reik referentiekaders, instrumenten en hulpmiddelen aan die reflectie ondersteunen:

- zelfevaluatie of peerevaluatie a.d.h.v. reflectiekadertjes,
- foutenanalyses,
- de organisatie van een verbetercarrousel,
- een externe corrector,
- ...

Doorgaans zijn leerlingen meer bereid om zorg te besteden aan hun taalgebruik in authentieke taken en praktische reële toepassingen die op noden of behoeften inspelen zoals een mail naar een organisatie of instelling om informatie in te winnen, een uitnodiging voor een activiteit, een aanvraag van een gidsbeurt, een presentatie, ...

2de graad Onder begeleiding	⇒	3de graad Zelfstandig	⇒	3de leerjaar 3de graad Zelfstandig / In team
		levenslang leren verkennen		levenslang leren verkennen

In de samenleving is levenslang leren echt nodig.

Maak leerlingen ervan bewust dat elke ervaring bron van leren is.

Het betreft een attitude die aanzet om de 'nieuwe dingen' die zich aandienen eigen te maken waardoor mensen zich als persoon ontwikkelen en ontplooien. Bovendien versterken zij de maatschappelijke en economische positie. Levenslang leren kan dus betrekking hebben op maatschappelijke ontwikkelingen, omscholingen, vervolmaking i.v.m. beroepsmogelijkheden, vrijetijdsbesteding ...

Leerlingen kunnen zich informeren over faciliteiten in functie van nascholing, bijscholing en omscholing.

8 Evaluatie

Evaluatie vertrekt vanuit de leerplandoelen, de visie op en de eigenheid van PAV. Evaluatie is verweven met het didactisch handelen en het leerproces. Evaluatie dient eveneens tot reflectie over de eigen lespraktijk.

Evaluatie houdt niet het louter toetsen van kennisverwerving in, maar heeft vooral betrekking op het meten van de mate waarin de leerling de functionele vaardigheden heeft bereikt. Uit de evaluatie krijgt de leraar gegevens om de leerling beter te begeleiden en te mediëren: de leerling krijgt feedback over de bereikte doelen en over het leerproces. Sterke en zwakke punten komen aan bod, vorderingen worden aangegeven. De leraar geeft aanduidingen over de aard van de tekorten, bespreekt de fouten, zoekt met de leerling naar de oorzaak ervan, geeft hulp en reikt middelen of strategieën aan om analoge fouten in de toekomst te vermijden.

De traditionele toetscultuur met vooral het meten van kennisdoelen en uitsluitend rapportering in cijfers is voor PAV niet langer zaligmakend. In de aanpak van PAV gaat het immers over actieve werkvormen, probleemoplossend werken, bevorderen van zelfsturend leren, groepswork en coöperatief leren, werken met stappenplannen, leren strategisch handelen. Evaluatie van vaardigheden vraagt aangepaste evaluatiemethodieken en technieken.

Voor PAV is het groei- en leerproces van iedere leerling de essentie. Het is geenszins de bedoeling dat alle aspecten van leren die bij het didactisch handelen aan bod komen telkens bij elke leerling geëvalueerd worden. De leerkracht maakt een weloverwogen selectie afhankelijk van de doelen die op dat moment en bij die bepaalde leerling of leerlingengroep relevant zijn voor het leerproces.

Evaluatie is vooral **prospectief** in functie van de volgende stap in het leerproces. De leerling krijgt kansen om tekorten bij te werken, onvoldoende beheerste vaardigheden en technieken onder de knie te krijgen, zijn leeraanpak bij te stellen, zijn attitudes bij te sturen.

Daarnaast krijgt zelfevaluatie door leerlingen een steeds prominentere plaats binnen het leerproces. Zelfevaluatie gebeurt steeds op basis van eigen of vooropgestelde criteria en beoordelingsnormen.

Evaluatie in PAV brengt dus duidelijke accentverschuivingen met zich mee:

VAN	NAAR
louter beoordelen	meer begeleiden
geïsoleerd van het leerproces	geïntegreerde in het leerproces
vooral productevaluatie	vooral procesevaluatie
kennisreproductie	kennis(re)constructie
meestal schriftelijk	vanuit de didactische werkvormen
verantwoordelijkheid van de leraar	gedeelde verantwoordelijkheid van leraar en leerlingen
normgerichte beoordeling	criteriumgerichte beoordeling
schools concept	authentiek en contextgebonden
vooral selectief	vooral adaptief
voornamelijk kwantitatieve rapportering	vooral kwalitatieve rapportering

De keuze van het evaluatie-instrument en van de beoordelingscriteria wordt bepaald door het evaluatiedoel. Authentieke vaardigheidsevaluatie kan onder meer gebeuren volgens verwerkingsniveau, op basis van het OVUR-schema, op basis van een individueel leertraject, door zelfevaluatie, door peerevaluatie, aan de hand van een portfolio, ...

Groepswork evenwichtig evalueren is niet eenvoudig. Bij het globaal evalueren van het groepsresultaat spelen zowel procesevaluatie als de weergave van het aandeel van elk groepslid een belangrijke rol. Peerevaluatie en zelfevaluatie maken wezenlijk deel uit van de evaluatie van groepswork. De leerlingen krijgen vooraf inzicht in de verschillende stappen die ze moeten doorlopen, in de criteria en in de manier waarop de evaluatie verloopt. Dit veronderstelt dat van bij het begin van het groepswork onder de groepsleden duidelijke afspraken worden gemaakt over de taakverdeling, de planning, de timing en de (zelf)evaluatie. Daartoe stelt de leraar een of enkele praktische instrumenten ter beschikking.

Het al of niet organiseren van examens en de wijze van rapporteren is materie voor het schoolbeleid en de schoolteams. Wie kiest voor permanente evaluatie werkt een goed en sluitend instrumentarium uit dat aantoonst welke leerplandoelen hoe, waar en wanneer gemeten en beoordeeld werden. Wie toch examens afneemt, houdt er rekening mee te 'examineren' zoals er werd lesgegeven. Dit kan bijvoorbeeld aan de hand van een minithema waarbij de leerling een beroep kan doen op ondersteunend materiaal. De leraar dient er in ieder geval voor te zorgen dat de evaluatievorm aangepast is, kennis laat (re)construeren, levensecht is en contextgebonden zodat leerlingen zich betrokken voelen.

9 Ideeën fiches

Het leerplan PAV is vooral een vaardighedenleerplan. Om deze vaardigheden in te oefenen ga je als leraar, als lerarenteam en met je leerlingen op zoek naar zinvolle onderwerpen. Besteed ruim aandacht aan alle vormingsaspecten van jonge mensen: de brede vorming, de persoonlijkheidsvorming en de sociale vorming.

Gezien de diversiteit van de leerlingen is het belangrijk om zoveel mogelijk vanuit het individu en vanuit de klasgroep te werken. Sluit aan bij de leefwereld van de leerlingen, speel in op hun interesses en op hun noden waarmee ze op een bepaalde leeftijd, in een bepaalde graad geconfronteerd worden.

Speel flexibel in op de actualiteit. Daardoor vergroot de kans dat je kan aansluiten bij de interessewereld van de leerlingen. Actualiteit kan een goed uitgangspunt zijn om te werken rond leefmilieu, politiek, internationale hulporganisaties en andere.

De ideeën fiches zijn geen thema's op zich. Ze zijn een inspiratiebron voor mogelijke onderwerpen, invalshoeken, aandachtspunten. Ze bieden een afwisseling aan werkvormen en bruikbare materialen.

De fiches werden uitgewerkt voor alle graden. Ze zijn een handig hulpinstrument voor de individuele leraar, maar vooral voor vakgroepwerking of vakoverschrijdend overleg en worden zo op geregelde tijdstippen aangevuld, geactualiseerd of verfijnd.

MODELFIGE

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

SCHOOLEIGEN / CENTRUMEIGEN	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

ACTUALITEIT

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<p><u>ALGEMEEN</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • zelfstandig werk en hoekenwerk zijn goede werkvormen om de actualiteit gedifferentieerd aan te pakken • actualiteit loopt als een rode draad doorheen het schooljaar. Besteed er voldoende aandacht aan, want het biedt een schat aan informatie. • een map aan met verschillende werkvormen om de actualiteit te bespreken aanleggen. Leg deze map in het leraarslokaal. Elke leraar neemt uit de map de werkvorm die hij die week hanteert of voegt nieuwe werkvormen en ideeën toe. Op die manier wordt de actualiteit op een afwisselende manier voor de leerlingen aangebracht. • ICT is een uitstekend middel om de actualiteit te volgen en achtergrondinformatie op te zoeken. Via ICT wordt het eveneens mogelijk om gedifferentieerd en naar belangstelling van de individuele leerling te werken. Bovendien wordt zelfstandig werk gestimuleerd. • het jaaroverzicht op televisie, in de krant, in een tijdschrift • onderscheid tussen meningen, vooroordelen en feiten • lopende tentoonstellingen • een zoektocht in verband met plaatselijke actualiteit • een enquête over een actueel probleem en interview van de bevolking: verwerk nadien de gegevens in de klas • plaatselijke radio/tv of de krant uitnodigen uit bij belangrijke gebeurtenissen in de school • een boek 'Actualiteit uit het eigen leven' aanleggen. Elk jaar, vanaf de geboorte tot nu, telt één blad. Dit blad wordt opgesplitst in twee delen: mijn wereld en dé wereld. Leerlingen noteren hierin hun 'eigen actualiteit'. Zij krijgen hiertoe regelmatig tijd in de les. • leerlingen noteren in een tabel wat voor hen actueel is: thuis, in de school, in eigen wijk, in de gemeente, in Vlaanderen, in België, in Europa, in de wereld. Dit wordt nadien in de klas besproken, geduid en aangevuld. Daarna maakt iedere leerling een fiche van één zelfgekozen item en zoekt hiervoor verdere informatie in kranten, tijdschriften of via internet. • actualiteit doorheen het jaar: <ul style="list-style-type: none"> • september: 'Dag van analfabetisme', 'Dag van de vrede' • oktober: 'Dag van de armoede', 'Schrijf-ze-vrij-dag' (Amnesty International), 'Week van het bos' • november: 'Week van de smaak', 'Rechten van het kind', 'Dag van de monarchie' • december: 'Wereldheidsdag' • het voorblad van de krant van het geboortjaar van iedere leerling kan besteld worden bij Gazet van Antwerpen/Het Nieuwsblad. 			

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<p>Laat leerlingen opzoeken wat toen actueel was.</p> <ul style="list-style-type: none"> • een school- of klaskrant • een site van een Vlaamse krant naar vorm en inhoud onderzoeken • krantenartikels geografisch situeren • leerlingen kiezen 1 krantenartikel uit de krant van de dag en stellen kort de hoofdpunten voor • geef de leerlingen één krantenonderdeel of katern (sport, binnenlands nieuws, buitenlands nieuws, ...). Zij kiezen hieruit één artikel en bespreken dit kort. De artikels worden op het prikbord aangebracht. • leerlingen kiezen één artikel uit de krant en stellen hierover één vraag op. De andere leerlingen zoeken zo snel mogelijk het goede antwoord. • kopieer foto's uit de krant. De leerlingen zoeken waarover het gaat • vergelijkende tabel van een nieuwsitem in verschillende kranten • de voorpagina van een krant met nieuws uit de school opstellen • collages van de belangrijkste nieuwsitems • een schoolkrant verzorgen • een website van de school verzorgen • KIK: Krant in de Klas. Kranten in de Klas is een project van de verenigde dagbladpers. Elke leerling krijgt gedurende 2 weken een aantal kranten gratis bezorgd via de school. Bij het pakket hoort een werkbundeltje. Didactische ondersteuning vind je op www.kik.be <p><u>TELEVISIE-RADIO</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • actualiteitenprogramma's: het journaal, 'Koppen', 'Telefacts', 'Volt' • bekijk wekelijks het nieuws van de vorige avond. Bespreek 2 items die de leerlingen kiezen en volg deze items op tot ze uit het nieuws of uit de actualiteit 'verdwijnen'. De opvolging kan eenvoudig gebeuren door visualisering: artikels uit kranten of tijdschriften worden stelselmatig op een prikbord of een infozuil in het lokaal aangebracht, televisieprogramma's worden bekeken ... • vergelijkende tabel van een nieuwsitem op verschillende zenders: verschillen, oorzaken ... • een nieuwsuitzending samenstellen, opnemen en bespreken • het radionieuws live beluisteren en bespreken 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • bezoek aan een regionale of lokale radiozender • bezoek aan een kranten- of tijdschriftenuitgeverij • bezoek aan een regionaal of lokaal televisiestation 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Fotoknack: het laatste jaarnummer van Knack bevat een overzicht van het voorbije jaar. Het is ook op cd-rom beschikbaar. • VRT-reeks 'Het journaal van de eeuw' • actualiteitenmagazine van Ketnet • DVD-reeks 'Ooggetuigen' • gratis kranten: <ul style="list-style-type: none"> • De Zondagskrant • Metro (Je kunt de krant on-line lezen en elk artikel apart afdrukken) • Averbode: <ul style="list-style-type: none"> • ID (tijdschrift met actuele thema's en bijlage voor de leerkracht) • Blikopener (actua-tijdschrift, 7 nummers per jaar) • 4Teens (nieuwsblad) • Maks leerlingenmagazine • naar aanleiding van de jaarlijkse 'Schrijf-ze-vrij-dag' van Amnesty International verschijnen telkens een lesmap en een video met enkele actuele casussen. • de Jongerengids 			

BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
• Belgopocket			
BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.wablieft.be • www.kik.be (Koninklijk Instituut voor Kunstpatrimonium) • www.deredactie.be • www.knack.be • www.metrotime.be • www.averbode.com 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.dagbladpers.org (De Vlaamse Dagbladpers is de overkoepelende organisatie van alle Vlaamse dagbladuitgevers) • www.belgium.be (portaalsite Belgische Overheid) • www.kranten.pagina.be (links naar de meest waardevolle krantenwebsites) • www.rvi.be (radio Vlaanderen internationaal met een overzicht van de krantencomentaren van de dag) • www.krantenmaker.be (richtlijnen om een krant te maken) • www.krantindeklas.nl • www.leraar24.nl • www.dewereldmorgen.be 			

BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

GEZOND LEVEN

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • leer leerlingen beseffen dat zij hun eigen gezondheid deels zelf in handen houden. Leer hen risico's inschatten in dagelijkse bezigheden en er op een verantwoorde en verantwoordelijke manier mee omgaan. • gevaren van overdadig gebruik van drugs, tabak, alcohol, medicijnen bespreken. Wijs de leerlingen op de mogelijke gevolgen voor eigen gezondheid en die van anderen. • informatie over drugs lijkt minder waardevol en minder effectief dan het neen leren zeggen. • de prijs van één jaar sigarettenrook berekenen • map 'Maat in de shit' van Leefsleutels • getuigenis van een hulpverlener, een ex-verslaafde • aan de hand van een model een evenwichtige maaltijd samenstellen • voedingsmiddelen op basis van samenstelling en voedingswaarde beoordelen • Tutti Frutti, project fruit in de klas • een gezond ontbijt organiseren • het noodnummer 112 leren gebruiken • een fiche met de belangrijkste noodnummers opstellen • basisregels van EHBO als eerste hulp bij kleine verwondingen en in noodsituaties • basis EHBO-technieken aanleren • een campagne opstarten: gezonde voeding, stoppen met roken, bewegen, ... • gezondheidsrisico's in verschillende situaties inschatten • preventief handelen in verschillende situaties • basisprincipes van lichaamshygiëne en van hygiëne in de woning 			

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> principes van goede sta-, til- en zithoudingen de betekenis en het gebruik van gangbare ziekenhuistermen bijsluiters lezen folders en brochures bij dokter, apotheker, ziekenfonds, ... het belang van psychische gezondheid stresssituaties herkennen en hulp vragen 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> een bezoek aan het plaatselijke ziekenhuis een bezoek aan de mutualiteit een bezoek aan een uitvaartonderneming, een crematorium, een kerkhof 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> 3D-spel (interactief spel spelen met de leerlingengroep, Leefsleutels) www.jeugdwerknet.be/spelen/spel/gezondheidsspel 			

BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> Een ongewoon gesprek met sla, Memoires van een reiziger in drugland, Luc Rombout, uitg. Van Halewyck, ISBN 90 5617 622 6 			
•			
BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> film: Supersize me (http://www.moviemeter.nl/film/20537) www.safestart.be/nl www.explaniania.com/nl www.schooltv.nl/beeldbank www.wezooz.be/kanaal/gezondheid www.klasse.be/tvklasse/onderwerpen/gezondheid 			
ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> gezondheidscentrum van de Christelijke Mutualiteiten: GVO VAD, De Sleutel, Leefsleutels 			
WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> www.e-gezondheid.be www.gezondheidstest.be www.gezondheid.be www.partywise.be www.eetstoornis.be 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.medinet.be • www.acoolworld.be • www.kompas.be • www.vvvgg.be (site van de vereniging voor geestelijke gezondheidszorg) • www.bierengezondheid.be (alles wat met bier te maken heeft) • www.wvc.vlaanderen.be/welzijengezondheid • www.zorg-en-gezondheid.be • www.milieu-en-gezondheid.be • www.geestelijke-gezondheid.be • www.gezondheidonline.be 			
BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

IK EN DE ANDEREN

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Waardenbeleving staat hier centraal. Zorg dus voor een goede vertrouwensrelatie met de klas. Een goede sfeer maakt waarden met leerlingen bespreekbaar. • omgaan met conflicten, agressie, grenzen • formele en informele kaders: wat kan waar en met wie? • functionele en context gebonden etiquette: bij een museumbezoek, bij een klasuitstap, bij een sollicitatie ... • eigenheid van anderen aanvaarden en waarderen • werken rond gevoelens via songteksten en poëzie • belang van lichaamstaal • omgaan met roddels: een fluisterverhaal, een fotobeschrijving doorvertellen, mediaroddels, graffiti • persoonlijkheidsenquêtes uit tijdschriften: resultaat aan eigen ervaringen aftoetsen • werken met vreugde, woede, verdriet en angst: wanneer? waarom? waardoor? • eigen (beperkte) stamboom opstellen • actie voor een goed doel • sociale kaart van de omgeving • leven met een fysieke beperking 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Jac, rechtswinkel, OCMW • verhalen vertellen, poppenkast spelen, een leerwandeling organiseren, een knutselnamiddag in de kleuterschool • activiteiten met organisaties / scholen voor mensen met een fysieke beperking 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Het grote kwaliteitenspel, Centrum informatief Spelmateriaal • Boonanza, Uwe Roosenberg (onderhandelen) • Kolonisten van Catan (onderhandelen) • De weerwolven van Wakkerdam (onderhandelen en argumenteren) • een monopolieversie rond armoede uitwerken : elke leerling krijgt een rol die bepaalt hoeveel procent van de opbrengst hij of zij krijgt waardoor de kloof tussen de verschillende spelers hoe langer hoe groter wordt tijdens de loop van het spel • Raffa Raffa (communicatiestoornissen, regels en afspraken) • 'Help', spel van de Vlaamse Gemeenschap over verschillende organisaties. Het wordt verdeeld via de Comités voor Bijzondere Jeugdzorg. 			
BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Babel (2006) van Tessa Overbeek (vooroordelen, angst en onbegrip) www.moviemeter.nl/film/36742 			

BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • White Squall (1996) van Ridley Scott (groepsvorming, leerlingen die een jaar op een schip zitten, gebaseerd op ware feiten) www.moviemeter.nl/film/924 • Klass (2007) van Ilmar Raag (agressie tussen leerlingen in een school) www.moviemeter.nl/film/45015 • Crash (2004) van Paul Haggis (Amerika, blank-zwart vooroordelen) www.moviemeter.nl/film/20709 			
ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Leefsleutels • Scouts en Chirojeugd Vlaanderen 			
WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.gezondheid.be • www.medinet.be • www.cm.be/nl/100/CM-fit/index.jsp • www.e-gezondheid.be/nl/index.asp • www.sprokkel.be (officiële informatie uit en voor Vlaanderen met tal van links naar relevante websites) • www.caleidoscoop.bmgroupp.be (CLB-tijdschrift met artikelen die je gratis kunt downloaden) • www.kjt.org (kinder- en jongerentelefoon) • www.jongereninformatie.be (website van In Petto) ▪ www.jeugdwerknet.be (ondersteuning, vorming, adressen, links, didactisch materiaal,...) ▪ http://wvg.vlaanderen.be/welzijnengezondheid (departement welzijn, volksgezondheid en cultuur) 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.broederlijkdelen.be • www.aivl.be (Amnesty International Vlaanderen met lesmappen, audiovisueel materiaal en een huiswerkpagina i.v.m. kinderrechten, racisme, geloofsvervolgning, vrouwenrechten, de doodstraf,...) • www.zinloosgeweld.nl • www.diversiteit.be (centrum voor gelijke kansen en racismebestrijding) • www.kinderrechtencommissariaat.be • www.werkbank.be/schoolverlaters (tips en adviezen, downloadbaar na aanvraag van paswoord) • www.blauweveters.be (de campagnesite van Handicap International) • www.donorinfo.be (uitleg over hulpverlenende en humanitaire organisaties) • www.gebaren.ugent.be (site met beelden van gebarentaal) • www.kleurbekennen.be (mondiale vorming: advies - vorming - gratis educatief materiaal...) • www.leefsleutels.be • www.chirojeugdvlaanderen.be • www.scoutsengidsenvlaanderen.be 			
BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

MOBILITEIT

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<p><u>RIJBEWIJS</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • wettelijke formaliteiten met betrekking tot de auto/brommer • belang van rijbewijs, verzekering, boorddocumenten ... • geldigheidsduur van sommige documenten • kostprijsberekening van een auto / bromfiets op jaarbasis, op maandbasis • vergelijking van mogelijkheden om een rijbewijs te behalen • het theoretisch rijbewijs via de school • voorbereiding van theoretisch examen via websites • verkeersregels • gedragsregels inzake defensief rijden • kostprijsvergelijking van bromfietsverzekering, autoverzekering • bromfietsvaardigheid • bromfietsonderhoud • reflecterende kledij • dode hoek <p><u>VEILIG VERKEER</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • project veilig verkeer: organiseer dit mogelijk samen met scholen in de regio, dan heb je meer kans om 'grootse' projecten binnen te halen zoals de Tuimelwagen, De BOB-bus, brommersimulatie, promillebrillen ... • onderzoek van verkeersveiligheid in de omgeving van de school. Stel een rapport op, voer een campagne • aanrijdingsformulier • hulp inroepen bij ongeval • werken met een routeplanner 			

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • voorbeelden van verkeersagressie: oorzaak, gevolgen ... • gevolgen van onverantwoord rijgedrag, bijvoorbeeld aan de hand van de actualiteit • EHBO en CPR • alcohol en drugs • snelheid • gordeldracht • vermoeidheid • verkeersslachtoffers <p><u>OPENBAAR VERVOER</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • GO-PASS, KEY CARD, STUDENT CARD • gebruik van originele uurtabellen in de regio • relevante pictogrammen • internet raadplegen in functie van gebruik openbaar vervoer • fietscontrole aan de hand van BIVV-formulier <p><u>WANDELEN EN FIETSEN</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • wandel- en fietsknooppunten • huurfietsen • graveren van fietsen • beschermingsmiddelen • risicogedrag • verkeersreglement • sensibilisering parkeergedrag • fietsen in groep 			

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
REIZEN			
<ul style="list-style-type: none"> • reisplan opmaken • vervoermiddelen afwegen • vervoerswijzen afwegen • ecologische voetafdruk 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • gebruik het openbaar vervoer in concrete opdrachten • gebruik de fiets in concrete opdrachten • wandelspeurtochten- en fietszoektochten • bezoek een rijsschool • stedelijke en gemeentelijke fietsprojecten zoals Villo (Brussel), Fietshaven (Antwerpen), Velo (Leuven) ... 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> DVD i.v.m. sensibilisering verkeersslachtoffers http://verkeerskunde.be/sites/default/files/3de_gr._verkeersslachtoffers_0.pdf 			

ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • de politie geeft lessen over defensief rijden, verkeersregels, rijden met een bromfiets ... • fietsen- en bromfietsencontrole op school • het verkeerspedagogisch instituut ontwikkelt materiaal over verkeerseducatie, geeft lessen en werkt acties uit (www.verkeervpi.be) • Vlaamse Stichting Verkeerskunde, Louizastraat 40 - 2800 Mechelen, www.verkeerskunde.be 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.delijn.be • www.stib.irisnet.be (Maatschappij voor het Intercommunaal Vervoer te Brussel) • www.uitweg.be (info over mobiliteit en verkeer) • www.b-rail.be (dienstregelingen NMBS, ...) • www.mobielvlaanderen.be (alle mogelijke info over verkeer, mobiliteit en openbare werken in Vlaanderen, België en Europa) • www.bivv.be (Belgisch Instituut voor de verkeersveiligheid: info, links, lesmateriaal, ...) • www.verkeerweb.be (alle Belgische wetgeving inzake verkeer) • www.soundandvision.be/rijbewijs/1.htm (up-to-date theorie en oefeningen!) • www.gratisrijbewijsonline.be (idem) • www.wegcode.be (wegwijs in het Belgisch verkeersreglement) • www.goca.be (alles over het rijbewijs) • www.ikbenrob.be (actie voor rustig rijden op de baan) • www.mappy.be • www.routenet.be • www.googlemaps.com • www.fietsvlaanderen.be (veilig fietsen, fietsroutes, ...) 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.hlrnet.com/ctverk.htm (portaalsite voor verkeersopvoeding) • www.fietsen-wandelen.be • www.wandelroutes.org • www.wandelen.ssr.be • www.tragewegen.be • www.verkeervpi.be 			
BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

NATUUR EN MILIEU

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • gangbare voorschriften inzake milieubewust leven en werken • beperking milieuvervuiling in de eigen leefomgeving • natuurgebieden in de omgeving • gebruikelijke afkortingen: GFT, PMD, VLAM ... • regels van afvalophaling toepassen in de school • opruimacties in de school, in de wijk, sensibilisering voor de omgeving ... • huisvuilverwerking in de regio • belang van milieuzorg in de eigen omgeving • alternatieve energievormen • 'dikke truiendag' • doe proeven rond energie • geluid en licht als bron van vervuiling • planten kweken voor verfraaiing van de klas / de school • een kruidentuintje aanleggen • natuurfenomenen: vulkaanuitbarstingen, orkanen, aardbevingen, bosbranden, tsunami ... • afvalverzamelspel: wie het meeste gewicht aan afval kan verzamelen in het park, krijgt de droevige prijs • een weerstation bouwen • campagne 'Bang van vuilbakken': een campagne van de Vlaamse Overheid over zwerfvuil 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • een waterzuiveringsstation, een verbrandingsoven, een recyclagepark, een recyclagebedrijf ... • een historische kruidentuin, een arboretum of een plantentuin • 'Blotevoetenpad' in Park Midden Limburg (www.springintveld.be) • op tocht door de stad: afval en natuur 			
SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • An Inconvenient Truth (Opwarming van de aarde) www.moviemeter.nl/film/36759 • Microcosmos (Natuur van heel dichtbij gefilmd) www.moviemeter.nl/film/3805 • The 11th hour (Documentaire van Leonardo di Caprio) www.moviemeter.nl/film/42833 • Erin Brockovich (Over de strijd van een vrouw gespeeld door Julia Roberts tegen een bedrijf dat afval loost in drinkwater) 			

BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
www.moviemeter.nl/film/33			

ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> Milieuzorg op school (MOS) reikt elk jaar haar prestigieuze logo uit 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> www.greenpeace.org www.vmm.be (Vlaamse Milieumaatschappij: info, didactisch materiaal,...) www.mina.be (departement milieu, natuur en energie van de Vlaamse Regering niet echt bruikbaar) www.milieuinfo.be (Vlaamse officiële informatie: overzicht van websites over leefmilieu en natuur) www.ovam.be www.bondbeterleefmilieu.be www.komimo.be (koepel milieu en mobiliteit) www.milieuadvieswinkel.be www.wwf.be www.natuur.be (website van de Vlaamse Overheid: interessant om te zoeken naar domeinen in je buurt) www.natuurpunt.be www.milieuboot.be (educatief varen) www.bralvzw.be (Brusselse raad voor het Leefmilieu) www.pime.be (Provinciaal instituut voor milieu-educatie Antwerpen) www.dehelix.be (natuur- en milieu-educatief centrum van de Vlaamse gemeenschap) www.devroente.be (natuur- en milieu-educatief centrum van de Vlaamse gemeenschap) www.hidrodoe.be (interactief waterdocumentatiecentrum aan het Netepark in Herentals) www.milieuzorgopschool.be www.natuurgids.net (interessant om op zoek te gaan naar nog meer websites) 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.ivago.be en www.mi-wa.be (voor minder afval) en www.bionerga.be (intercommunales voor afvalbeheer) • www.ond.vlaanderen.be/energie/lespakketten.htm (met links naar www.cenergie.be/quiz (een energiequiz rond energie en milieu), http://ecohuis.antwerpen.be (te bezoeken), www.energiesparen.be/school/scholenpakket/lesbrieven.php (lesbrieven, handleidingen, werkbladen), www.greenbelgium.org,.....) • www.spelinfo.be • www.c-v-n.be/nl • www.lne.be • www.lne.be/organisatie/centra/de-helix • http://nme.milieuinfo.be 			

BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

OP EIGEN BENEN

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • inkopen voor een week aan de hand van reclamefolders • etentje voor vrienden: voedings- en bewegingsdriehoek, budget ... • kookmoment met de groep: laat de jongeren voor € 2 per persoon een warme, evenwichtige maaltijd bereiden • eenvoudige huishoudelijke klussen uitvoeren, bij voorbeeld naar aanleiding van een project of een activiteit. Vermijd om in traditionele rollenpatronen te vervallen. Focus op het veiligheidsaspect. • een ruimte inrichten: budgetplan opstellen, geld inzamelen, aankopen doen, werken uitvoeren, proces evalueren • onderscheid tussen basisbehoeften en luxe • reflectie op het eigen verbruik en gebruik • internetbankieren en selfbanking: geef iedere jongere € 1 en laat deze door de jongere terugstorten op jouw rekening. Stel vooraf eisen rond mededeling en adresgegevens. • rekeningen en facturen lezen en interpreteren: energie, water, verzekeringen, GSM ... • een budgetplan opstellen: werk met reële inkomsten en uitgaven • verplichte verzekeringen • verkoopovereenkomsten lezen en interpreteren • de kostprijs van zelfstandig wonen schatten: geef hiervoor geen gegevens, dit is een instapoefening. Controleer nadien wat vergeten of onderschat werd. • kopen op afbetaling • agressieve verkoopmethodes • reclame: voor- en nadelen, mate van beïnvloeding, soorten reclame, bekendmaking van producten ... • een aangetekende brief: belang en werkwijze • een advertentie of een zoekertje opstellen • vormen van vrijetijdsbesteding: sport, cultuur, muziek, vrijwilligerswerk ... • gebruik van de leerlingenkaart: mogelijkheden en voordelen • diensten: JAC, hulpdiensten, rechtswinkels, gemeentehuis, gemeentelijke jeugddienst ... 			

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> administratie: formulieren en documenten lezen, invullen en klasseren 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> bezoek een warenhuis en zoek de prijs van producten aan de hand van een boodschappenlijst. Voer de aankoop werkelijk uit, indien mogelijk, bijvoorbeeld voor een project of een klasactiviteit. bezoek een warenhuis en bestudeer reclamevormen en –activiteiten. bezoek een bankinstelling en vergelijk de voorwaarden van verschillende bankinstellingen (kostenverrichtingen, kredietkaarten, betaal-kaarten ...) bezoek een kringloopwinkel, een tweedehandswinkel ... leer jongeren diensten gebruiken: JAC, hulpdiensten, rechtswinkels, gemeentehuis, gemeentelijke jeugddienst ... 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> 'Op eigen benen' van In Petto, Koppiepotspel (rond de 'Jongerengids') 'Monopolie' vormt een goede oefening in onderhandelen, met geld omgaan, korte en lange termijn denken, maar het duurt wel erg lang 			

BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • 'Jongerengids' tweejaarlijkse uitgave van het Vlaams Informatiepunt Jeugd voor jongeren ouder dan 15 jaar • 'Belgopocket' jaarlijkse uitgaven van de federale overheidsdiensten en de administraties van de gewesten en de gemeenschappen 			

BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • JAC • rechtswinkels • gemeentelijke en provinciale diensten 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • http://mineco.fgov.be (site met info ter bescherming van de consument) • www.testaankoop.be • 'budgetplanning' op de website van verschillende bankinstellingen 			

BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

OP WEG NAAR WERK

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<p><u>TEWERKSTELLING</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • focus tweede graad: studenten- of vakantiejobs. • focus derde graad: tewerkstelling • VDAB geeft sessies in de klas • interview een oud-leerling: ervaringen bij sollicitatie, opleiding, tewerkstelling en werkloosheid. • interview een werkgever: eisen, ervaringen en verzuchtingen. • het belang van arbeidsattitudes : verantwoordelijkheid, motivatie, respect voor veiligheid, samenwerken, stiptheid en nauwkeurigheid. • prospectie van mogelijke werkgevers: via media, lokaliseren op kaart, adressenbestand opmaken, bereikbaarheid bespreken, • rechten en plichten van werknemers: op tijd zijn, verlofregeling, ontslagregeling, ziektemelding, uitbetaling loon • soorten contracten • contracten lezen en begrijpen • een loonstrookje lezen • minimumloon van de sector van de eigen opleiding of gezochte tewerkstelling • <i>WIS en KIS-databanken.</i> • vacatures zoeken, lezen en ontleden • telefoongesprek mbt sollicitatie • een sollicitatiegesprek afleggen in de school, eventueel met medewerking van externen of in een bedrijf. Leg zo mogelijk de gesprekken vast met een camera. Individuele bespreking en bijsturing • sollicitatieformulieren lezen, begrijpen en invullen • een CV opstellen • een persoonlijke gegevenskaart aanleggen: persoonlijke gegevens, opleiding, kwalificaties, goede eigenschappen, verwachtingen, 			

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
beperkingen ... <ul style="list-style-type: none"> • goede eigenschappen verwoorden. Een mogelijke voorbereiding hierop is de 'stoefstoel'. Laat de leerlingen plaatsnemen in een kring en zet een lege stoel in het midden. Om beurt zitten de leerlingen op deze stoel. Wie in het midden zit, wordt 'bestoefd' door de anderen: zij sommen zijn/haar goede eigenschappen op. • de invloed van lichaamstaal 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • bezoek aan VDAB, de plaatselijke werkwinkels • bezoek aan interim-kantoren • de vakbond, de mutualiteit 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Kwaliteitspel, thema 'Wie ben ik?' Een kleurrijk persoonlijkheidsspel dat helpt om meer zicht te krijgen op de vraag: wie ben ik? Door het spelen van het Kwaliteitspel kunt u een antwoord vinden op vragen als: <ul style="list-style-type: none"> • Wat zijn mijn sterke en minder sterke kanten? • Hoe zien anderen mij? • Welke kwaliteiten wil ik ontwikkelen?(http://www.kwaliteitspel.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=10&Itemid=19) • Vaardighedenspel 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
(http://www.kwaliteitenspel.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=11&Itemid=20)			

BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Gids: Schoolverlaters, wat nu? • Op eigen benen: brochure en vormingspakket van In Petto, jeugddienst voor informatie en preventie, Diksmuidelaan 50, 2600 Berchem – tel. 03 366 15 20 - fax 03 366 11 58 • Wegwijs in de eerste job, brochure van de FOD werkgelegenheid, arbeid en sociaal overleg. Gratis te verkrijgen: 02 233 42 11 • 'Jongeren en Sociale Zekerheid: 20 vragen en antwoorden', een brochure van ACW/ACV/CM/KAJ 			
BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.vdab.be • www.jongereninformatie.be • www.inpetto-jeugddienst.be 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.meta.fgov.be • www.acv-online.be • www.acw.be • www.cm.be • www.jac.be • www.provant.be/pvi (Provinciaal Veiligheidsinstituut Antwerpen) 			
BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

RELATIES EN SEKSUALITEIT

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • 'PICKASOLL-afspraken', een lijst met afspraken voor vorming over seksualiteit en relaties, ontwikkeld door Sensoa: Privacy, Ik (spreek over jezelf), respecteer Culturele verschillen, Kies (of je iets zegt of doet), neem Actief deel, Seksualiteit wordt breed gedefiniëerd (niet alleen geslachtsgemeenschap), respecteer de seksuele Oriëntatie van mensen, Luister naar elkaar en er mag ook geLachen worden. • voorbehoedsmiddelenkoffers • SOA en verantwoord seksueel gedrag • gezinsvormen. • generatieconflicten • opvoedingsstijlen • relatievormen • vriendschap, verliefdheid, jaloezie • partnergeweld • week van de diversiteit • rollenpatronen • genetische manipulatie • tienerzwangerschappen • een vroedvrouw in de klas • 'Wereld Aids-dag' 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • breng bezoek aan een kraamkliniek 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> Gent, Huis van Kina, Permanente tentoonstelling 'Goede Minnaars' 			
SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> het aidsbekerspel de 'Bloosdoos', uitgegeven door jeugd en seksualiteit 3D-spel (Leefsleutels) Kwaliteitenspel (karaktereigenschappen) KIMBA (communicatiespel), Gesprekskaartjes SHALIMAR (allochtone relaties, spel van Sensoa) 			
BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> Boekske vol goesting van Sensoa (http://www.sensoa.be/.pdf/lentekriebels/Materialenlijst_voor_jongeren_def.pdf) boekje om als puber eens te lezen over ruzie maken met je ouders: '10 manieren om je ouders te versieren, succesvol onderhandelen met je ouders' (Peter Adriaenssens) 			

BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Brokeback Mountain (homoseksualiteit) www.moviemeter.nl/film/29868 • Kids (aids) www.moviemeter.nl/film/2157 • Juno (tienerzwangerschappen) www.moviemeter.nl/film/44489 • Fucking Amål (lesbisch meisje) www.moviemeter.nl/film/683 • L'Enfant (tienerzwangerschap) www.moviemeter.nl/film/30560 • Le Fabuleux Destin D'Amelie Poulain (zoeken naar een eigen identiteit) www.moviemeter.nl/film/1375 			
ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • CAW ondersteunt bij relationele en seksuele voorlichting en materiaal • Sensoa is een organisatie die bezig is met voorbehoedsmiddelen en seksualiteit • Het CLB / MST (medisch schooltoezicht) beschikt vaak over een uitleenbank • Het ziekenfonds heeft allerlei materiaal en folders 			
WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.jeugdseksualiteit.be (informatie- en vormingsdienst over relaties en seksualiteit) • www.sensoa.be (info en didactisch materiaal over relaties, waardevorming, weerbaarheid, SOA ...) • www.seksueelgeweld.be (hulp pagina seksueel geweld België) • www.driekant.be (homoseksualiteit) • www.vrijlekker.nl • http://holebi-info.be • www.weljongniethetero.be 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.huwelijk.be (portaalsite) • www.bioplek.org (heel wat afbeeldingen, o.a. voortplanting) • www.biodesk.nl/index.php (idem) 			
BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

SAMENLEVEN IN DE MAATSCHAPPIJ

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • doe de stemtest • stemsimulatie via internet • partijprogramma's bespreken en vergelijken • verschillende machten in België • structuren en bestuurlijke organisatievormen: republiek – koninkrijk, democratie – dictatuur, gezinsbudget – overheidsbudget ... • organigram van de school, een bedrijf, de gemeente: functies en verantwoordelijkheden • gemeentelijke informatiekraant • medianieuwsberichten vergelijken • eenvoudige boodschappen verwoorden <ul style="list-style-type: none"> • in eigen woorden • in een zo correct mogelijke taal • aangepast aan de situatie • aangepast aan het milieu • een bericht schrijven <ul style="list-style-type: none"> • naar hun werkgever of stageplaats met de vraag om vroeger van het werk te mogen vertrekken • naar de ouders met mededeling dat ze vroeger thuis zullen zijn • een katebelletje maken met de mededeling dat ze vroeger thuis zullen zijn • een mailtje schrijven naar hun vriend(in) dat ze vroeger stoppen met werken • via sms • zakelijk en formeel mailen • lichaamstaal 'lezen' en interpreteren aan de hand van fotomateriaal • cultuurgebonden lichaamstaal 			

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • gespreksregels ontwikkelen en toepassen • een klacht formuleren in een winkel, een reisbureau, mondeling en schriftelijk • telefoneren in reële situaties: vraag de medewerking van het schoolsecretariaat • eigen mening formuleren, bijsturen, ongelijk toegeven, openstaan voor de mening van anderen • pictogrammen lezen 			
UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • onderneem met de leerlingen concrete acties van solidariteit (Broederlijk Delen, Amnesty International, Artsen zonder Grenzen, Greenpeace ...) • breng een bezoek aan de brandweer, de politiediensten, het gemeentehuis/stadhuis, de gemeentelijke jeugddienst, het JAC, het justitiepaleis, een rechtbank ... 			
SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • CIS heeft heel wat spel materiaal i.v.m. cultuur, gezin, relaties, democratie, Europa, multiculturaliteit, enz 			
BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • Jongerengids: verschijnt tweejaarlijks. Bestellen bij In Petto: www.inpetto-jeugddienst.be 			

BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • 'Centrum voor Informatieve Spelen' (CIS) Naamsesteenweg 130 3001 Leuven 016 22 25 17 www.spelinfo.be 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.bevrijdingsfilms.be • www.belgopocket.be (het grote broertje van de Jongerengids, te halen bij de post of te bestellen bij de Vlaamse Regering) • www.dekrachtvanjestem.be (specifiek materiaal voor dbso te downloaden: 'ik tel mee op het werk', 'ik tel mee op school', 'ik tel mee in het gezin', 'ik tel mee in mijn vrije tijd', 'ik tel mee in de politiek') • www.spelinfo.be • www.leefsleutels.be (accent op sociale vaardigheden) • www.aivl.be (Amnesty International) • www.kinderrechtswinkel.be (rechten en plichten van minderjarigen) 			

BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

UIT OVERTUIGING

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • thema's van het kerkelijke jaar • wereldgodsdiensten vergelijken • mondelinge overlevering en interpretatie • waarden en normen • rolpatronen vanuit hun eigen godsdienst/cultuur • onderscheid tussen meningen, feiten, vooroordelen en overtuiging • filosoferen met jongeren • respect tonen versus overtuigen • onderscheid tussen cultuur, traditie en geloof • riten en symbolen • eigen overtuiging en waardebeleving • omgaan met geboorte, huwelijk en dood in verhalen, rituelen en symbolen • geloof, bijgeloof en ongelooft • eigen onzekerheden bespreekbaar maken • gesprek met een priester, een monnik, een imam ... • werk vakoverschrijdend met het vak godsdienst 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • bezoek met de jongeren een kerk, synagoge, moskee, tempel • Poverello bezoeken (het interessants in Brussel) 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> Filosofen met kinderen, THECLA RONDHUIS, Lemniscaat, Rotterdam 1994, ISBN 90 6069 940 8 			
BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> Left Luggage (jodendom) www.moviemeter.nl/film/846 Seven Years in Tibet (boeddhisme) www.moviemeter.nl/film/1350 The Prince of Egypt (animatiefilm i.v.m. jodendom) www.moviemeter.nl/film/675 Kassablanca (vooroordelen van verschillende godsdiensten) www.moviemeter.nl/film/14525 Paradise Now (moslims) www.moviemeter.nl/film/24117 Slumdog Millionaire (hindoeïsme) www.moviemeter.nl/film/50507 Ae Fond Kiss (islamitische jongen die in Engeland opgroeit en in Engeland verliefd wordt, maar eigenlijk al is uitgehuwelijkt) www.moviemeter.nl/film/20382 			
ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.godsdiestonderwijs.be Bij OBED kun je een interreligieuze koffer ontlenen: Noorderlaan 108 (postadres) Canadalaan 113 (ingang mediatheek) 2030 Antwerpen 2030 Antwerpen telefoon: 03 543 97 16 en e-mail: obed@dsko.be OBED is alle werkdagen geopend van 9.00 tot 16.00 uur. Op zaterdagen van 10.00 tot 12.30 uur. In de schoolvakanties is OBED enkel op donderdag geopend. • www.antwerpenaverechts.be (wandelingen door Antwerpen met bezoek aan de Joodse Gemeenschap, de Turkse Gemeenschap) • www.polymnia.be (wandelingen door Brussel bij Polymnia: afspraak met Magere Hein (symboliek rond sterven en dood in verschillende godsdiensten), Brisel Tov (Joodse wandeling), Multiculturele wandeling: School zonder racisme doet in Brussel multiculturele wandelingen) • www.redouan.nl (de islam) 			

BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

VRIJE TIJD

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<p><u>IN DE SCHOOL</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • budget en vrije tijd • fair play, teamgeest en doorzettingsvermogen • verenigingsleven. • verhouding volume vrije tijd – schooltijd • rollenpatronen in vrijetijdsbesteding • spelregels van een geplande sportactiviteit opzoeken en bespreken • hobby's • een sportkalender opstellen (elke week 1 sport) • creatief aan de slag naar aanleiding van actualiteit, feesten • vormen van vrijetijdsbesteding: bibliotheek, muziek, dans, koken, ICT, film, cultuur, uitgaan, jeugdwerk ... • kostprijs van het vrijetijdsaanbod • pictogrammen ontwerpen voor sporten, opleidingen, activiteiten in de school • festivals: kostprijs, situering, vervoer ... • uitgaanscultuur en nevenverschijnselen: weekendongevallen, muziekgenres, kostenplaatje, drank- en druggebruik ... • vrijwilligerswerk • het belang van vrije tijd: ontspanning, ontstressen, sociale contacten ... • evenementenkalender • belang van vriendschappen • sporttornooien, werkinkels, ateliers, workshops ... organiseren • 'start to run' met de klas • het regionale aanbod bespreken • een groepsreis/daguitstap/... uitwerken en uitvoeren 			

IDEE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • een virtueel festival organiseren: plattegrond, voorbereiding, taakverdeling, financiële balans • een persoonlijk cultuurportfolio samenstellen: film, boek, museum, tentoonstelling, optreden, festival 			

UIT DE KLAS	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • bezoek een museum • ga naar toneel, een stand-upcomedy-optreden 			

SPEL	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BRON	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BOEK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

BEELD	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad

ORGANISATIE	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • BLOSO heeft een hele ruime uitleendienst • Stedelijke of provinciale sportdiensten (uitleendiensten) beschikken vaak ook over uitleenmateriaal • 'De kracht van je stem' heeft een pakket over het organiseren van een fuif 			

WEBLINK	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	3 ^{de} LJ 3 ^{de} graad
<ul style="list-style-type: none"> • www.sport.be (actueel nieuws over verschillende takken van sport) • www.spinonline.be (Informatie over sportstructuren, -infrastructuren en organisaties uit de sport- en recreatiesector in Vlaanderen) • www.cjasm.vlaanderen.be/sport/index.shtml (Vlaamse Overheid, nieuwe link) • www.sociaalcultureel.be/jeugd/uldk (Algemene Dienst voor Jeugdtoerisme, met Vormingscentrum Destelheide, Jeugdcentrum de Hoge Rielen, Uitleendienst Kampeermateriaal en Kompas Jeugdtoerisme) • www.jeugdwerknet.be (Jeugdwerknet - informatie over jeugdwerkinitiatieven in Vlaanderen) • www.steunpuntjeugd.be (wil het jeugdwerk op alle niveaus ondersteunen) • www.jint.be (coördinatieorgaan voor internationale jongerenwerking) • www.cjp.be (Cultureel Jongeren Paspoort) • www.schooltoneel.net (alles wat met toneel op school te maken heeft) • www.uitinvlaanderen.be (de kortste weg naar 1001 cultuurideeën en 'uittips') • www.ryckvelde.be • www.jint.be • www.comeniusvlaanderen.be • www.lesseninheddonker.be 			

BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	dipl
--------	--------------------------	--------------------------	------

BLANCO	2 ^{de} graad	3 ^{de} graad	dipl

10 Bronnen

- BIJKERK LIA, VAN DER HEIDE WILMA, *Het gaat steeds beter – activerende werkvormen voor de opleidingspraktijk*.
- CEGO (Centrum voor Ervaringsgericht onderwijs), *Hoekenwerk en contractwerk in het secundair onderwijs*, Vesaliusstraat 2, 3000 Leuven.
- CASTELIJNS J., SEGERS M.S.R., STRUYVEN K., MARTENS R.L., DOCHY F., TILLEMA H.H., *Evaluëren om te leren - Toetsen en beoordelen op school*, Coutinho, 2011, ISBN: 9789046902530
- CRONE E, *Het puberende brein*, Bert Bakker, 2008
- DELESPAUL GUY, WARZEE JEAN, *Handig zelfstandig*, Altoría, ISBN: 9789031720637
- DE MAEYER S., RYMENANS R., DAEMS F., VAN PETEGHEM P. & VAN DEN BERGH H. *Effectieve scholen in het technisch en beroepssecundair onderwijs*. Eindrapport OBPWO 00.08 Acco, Leuven, 2003
- DE MAEYER S., RYMENANS R., VAN PETEGHEM P. *Leerstijlen als outputvariabele in onderzoek naar schooleffectiviteit in het technisch en beroepssecundair onderwijs in Vlaanderen*, Antwerpen, Edubron, 2003
- DE BOE D., LERNOUT B., SPRANGERS P., *Breinoptimizer voor leren in de toekomst*, Lannoo / Edu-shock
- HAJER, M., MEESTRINGA, T., *Handboek taalgericht vakonderwijs*, uitgeverij Coutinho, Bussum, 2009
- HENDERICKX J., SMETS N., VILAIN C., BALTA N., *Stapstenen. Stap voor stap je budget beheren.*, De Boeck, 2010, ISBN 9789045531847
- PAMEIJER NOELLE, VAN BEUKERING TANJA, *Handelingsgericht werken: een handreiking voor de interne begeleider*, ACCO, 2006, ISBN 9789033462467
- LAUREYS BART, *Stapstenen. Onderzoek stap voor stap*, De Boeck, 2007, ISBN: 9789045525259
- LERNOUT, B., PROVOST, I., *Leuker leren*, Lannoo / Edushock
- LERNOUT, B., PROVOST, I., *Leukere lessen. Mind mapping voor docenten*, Lannoo / Edushock
- STROOBANT, G., *Team coaching in de jeugdhulpverlening*, Garant, 2002, ISBN 978 90 441 1241 2
- VAES ROELAND, BEX GUY, COENE IVAN, VERGHOTE KRIS, BERDEN LEEN, *Opzoekboek – Vademecum voor PAV*, Plantyn, ISBN: 978-90-301-9793-5
- VANHEE, S., *Hoekenwerk in het basisonderwijs*, Maakt deel uit van volgende uitgave: VANHOOREN S., MOTTART A. (red.) Tweeëntwintigste conferentie Het Schoolvak Nederlands, Gent, Academia Press, 2008, ISBN 978-90-382-1358-3
- VAN PETEGEM, P., VANHOOF, J., *Een alternatieve kijk op evaluatie*, Plantyn, ISBN: 978-90-301-3208-0
- VAN PETEGEM, P., VANHOOF, J., *Evaluatie op de testbank: een handboek voor het ontwikkelen van alternatieve evaluatievormen*, Plantyn, 2002, ISBN 90-301-1562-9
- VLAAMSE ONDERWIJSRAAD, *Competentie-ontwikkeland onderwijs*; een verkenning, bestellen via www.vlor.be
- VLAAMSE ONDERWIJSRAAD en KONING BOUDEWIJSTICHTING, *Leer-kracht Veer-kracht*, publicatie downloaden via www.vlor.be

11 Relatie eindtermen en leerplandoelen

Met het oog op de controle door de inspectie werden de attitudes met een * aangeduid in de kantlijn.

Eindtermen PAV

Functionele tekstgeletterdheid

De leerlingen kunnen

1 uit diverse tekstsoorten relevante informatie selecteren.

leerplandoelen 1,8, 27

2 voor een specifieke opdracht uit verschillende soorten teksten informatie vergelijken en integreren.

leerplandoel 3

3 beknopt en duidelijk schriftelijk rapporteren.

leerplandoelen 5,7

4 maatschappelijk relevante tekstinformatie praktisch aanwenden.

leerplandoelen 4, 27

5 maatschappelijk relevante tekstinformatie kritisch beoordelen.

leerplandoelen 2, 27

6* over maatschappelijk relevante tekstinformatie een eigen standpunt innemen, rekening houdend met ethische principes. *leerplandoelen 6, 22*

Functionele kwantitatieve geletterdheid

De leerlingen kunnen

7 uit tabellen, grafieken, diagrammen of kaarten, relevante informatie selecteren.

leerplandoel 1

8 voor een specifieke opdracht kwantitatieve gegevens selecteren en bewerken.

leerplandoelen 1, 3

9 voor twee variabelen, informatie in een aangepaste grafische vorm weergeven.

leerplandoel 5

10 maatschappelijk relevante kwantitatieve informatie praktisch aanwenden.

leerplandoelen 3, 4

11 maatschappelijk relevante kwantitatieve informatie kritisch beoordelen.

leerplandoel 2

12* over maatschappelijk relevante kwantitatieve informatie een eigen standpunt innemen, rekening houdend met ethische principes.

leerplandoelen 6, 22

Functionele ict-geletterdheid

De leerlingen kunnen

13 bij algemeen gebruik van de computer structurerend en efficiënt werken.
leerplandoelen 1, 4, 5, 7, 27

14 voor een specifieke opdracht twee of meer programma's selecteren en gebruiken en de resultaten ervan integreren tot één product.
leerplandoelen 1, 3

15 informatie selecteren uit twee verschillende of gelijke ict-bronnen en deze informatie integreren.
leerplandoelen 1, 3

16 maatschappelijk relevante ict-toepassingen gebruiken.
leerplandoel 1, 3, 5, 7, 27

17 maatschappelijk relevante informatie, met behulp van ict ingewonnen, kritisch beoordelen.
leerplandoel 2

18* over maatschappelijk relevante informatie ingewonnen met behulp van ict, een eigen standpunt innemen rekening houdend met enerzijds ethische principes en anderzijds deontologische principes met betrekking tot auteursrecht, privacy, beveiliging.
leerplandoelen 6, 22

Problemen oplossen

De leerlingen kunnen

19 zelfstandig de essentie van een probleem vatten en omschrijven.
leerplandoel 11

20 bij een probleem beïnvloedende factoren achterhalen, ze vervolgens volgens belangrijkheid rangschikken en de relaties ertussen aangeven.
leerplandoel 12

21 voor een probleemstelling de meest geschikte oplossingsstrategie kiezen.
leerplandoel 13

22 een planning opmaken en ze uitvoeren.
leerplandoel 13

23 bij elke stap de gevolgde strategie evalueren en eventueel bijsturen.
leerplandoel 14

24 het resultaat van het proces evalueren en de gevolgde strategie optimaliseren.
leerplandoel 14

25 bij het oplossen van problemen rekening houden met comfort, veiligheid en hygiëne.
leerplandoel 15

Werken in teamverband

De leerlingen kunnen

26 met het oog op een te bereiken doel over de aanpak, de taakverdeling en de verantwoordelijkheden van een groepsopdracht overleggen en onderhandelen.

leerplandoel 16

27 zich bij een groepsopdracht constructief aansluiten bij een in team genomen beslissing.

leerplandoel 17

28 de eigen taken van een groepsopdracht volgens afspraken uitvoeren.

leerplandoel 17

29 de eigen bijdrage, zowel qua proces als qua product, tussentijds evalueren en eventueel bijsturen.

leerplandoelen 18, 19

30 over de eigen bijdrage aan een groepsopdracht beknopt verslag uitbrengen en erover communiceren.

leerplandoel 20

31 het groepsresultaat en de teamwerking bespreken met het oog op conclusies over de eigen interactievaardigheden.

leerplandoelen 18, 19

32* empathie, loyaliteit en wederzijds respect tonen.

leerplandoel 21

12 Bronnen

- BIJKERK LIA, VAN DER HEIDE WILMA, *Het gaat steeds beter – activerende werkvormen voor de opleidingspraktijk*.
- CEGO (Centrum voor Ervaringsgericht onderwijs), *Hoekenwerk en contractwerk in het secundair onderwijs*, Vesaliusstraat 2, 3000 Leuven.
- CASTELIJNS J., SEGERS M.S.R., STRUYVEN K., MARTENS R.L., DOCHY F., TILLEMA H.H., *Evaluëren om te leren - Toetsen en beoordelen op school*, Coutinho, 2011, ISBN: 9789046902530
- CRONE E, *Het puberende brein*, Bert Bakker, 2008
- DELESPAUL GUY, WARZEE JEAN, *Handig zelfstandig*, Altoría, ISBN: 9789031720637
- DE MAEYER S., RYMENANS R., DAEMS F., VAN PETEGHEM P. & VAN DEN BERGH H. *Effectieve scholen in het technisch en beroepssecundair onderwijs*. Eindrapport OBPWO 00.08 Acco, Leuven, 2003
- DE MAEYER S., RYMENANS R., VAN PETEGHEM P. *Leerstijlen als outputvariabele in onderzoek naar schooleffectiviteit in het technisch en beroepssecundair onderwijs in Vlaanderen*, Antwerpen, Edubron, 2003
- DE BOE D., LERNOUT B., SPRANGERS P., *Breinoptimizer voor leren in de toekomst*, Lannoo / Edu-shock
- HAJER, M., MEESTRINGA, T., *Handboek taalgericht vakonderwijs*, uitgeverij Coutinho, Bussum, 2009
- HENDERICKX J., SMETS N., VILAIN C., BALTA N., *Stapstenen. Stap voor stap je budget beheren.*, De Boeck, 2010, ISBN 9789045531847
- PAMEIJER NOELLE, VAN BEUKERING TANJA, *Handelingsgericht werken: een handreiking voor de interne begeleider*, ACCO, 2006, ISBN 9789033462467
- LAUREYS BART, *Stapstenen. Onderzoek stap voor stap*, De Boeck, 2007, ISBN: 9789045525259
- LERNOUT, B., PROVOST, I., *Leuker leren*, Lannoo / Edushock
- LERNOUT, B., PROVOST, I., *Leukere lessen. Mind mapping voor docenten*, Lannoo / Edushock
- STROOBANT, G., *Team coaching in de jeugdhulpverlening*, Garant, 2002, ISBN 978 90 441 1241 2
- VAES ROELAND, BEX GUY, COENE IVAN, VERGHOTE KRIS, BERDEN LEEN, *Opzoekboek – Vademecum voor PAV*, Plantyn, ISBN: 978-90-301-9793-5
- VANHEE, S., *Hoekenwerk in het basisonderwijs*, Maakt deel uit van volgende uitgave: VANHOOREN S., MOTTART A. (red.) Tweeëntwintigste conferentie Het Schoolvak Nederlands, Gent, Academia Press, 2008, ISBN 978-90-382-1358-3
- VAN PETEGEM, P., VANHOOF, J., *Een alternatieve kijk op evaluatie*, Plantyn, ISBN: 978-90-301-3208-0
- VAN PETEGEM, P., VANHOOF, J., *Evaluatie op de testbank: een handboek voor het ontwikkelen van alternatieve evaluatievormen*, Plantyn, 2002, ISBN 90-301-1562-9
- VLAAMSE ONDERWIJSRAAD, *Competentie-ontwikkelen onderwijs*; een verkenning, bestellen via www.vlor.be
- VLAAMSE ONDERWIJSRAAD en KONING BOUDEWIJSTICHTING, *Leer-kracht Veer-kracht*, publicatie downloaden via www.vlor.be